

บทที่ 2

วรรณกรรมและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในบทนี้จะกล่าวถึงรายละเอียดเกี่ยวกับเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง กับการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างการปฏิบัติงานกับการปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา ผู้วิจัยจะนำเสนอตามลำดับดังนี้

- 2.1 ความหมายของไตรสิกขา
- 2.2 ความสำคัญของไตรสิกขา
- 2.3 องค์ประกอบของไตรสิกขา
 - 2.3.1 ศีล
 - 2.3.2 สมาธิ
 - 2.3.3 ปัญญา
- 2.4 แนวทางแห่งไตรสิกขาโดยยึดหลักมรรคมีองค์แปด
- 2.5 ประโยชน์ของไตรสิกขา
- 2.6 หลักธรรมทางพุทธศาสนาเพื่อการบริหาร
- 2.7 ไตรสิกขาของการบริหารการศึกษา
 - 2.7.1 วินัยและการเสริมสร้างวินัย
 - 2.7.2 การนิเทศภายใน
 - 2.7.3 การจัดการบริหารการประถมศึกษา
- 2.8 งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

2.1 ความหมายของไตรสิกขา

พจนานุกรมนักเรียน ฉบับเฉลิมพระเกียรติ พ.ศ. 2530 ได้ให้ความหมายของคำว่าสิกขา หรือ ไตรสิกขา ว่าหมายถึง การศึกษา ข้อปฏิบัติ มี ศีล สมาธิ ปัญญา (ทวีศักดิ์ ญาณประทีปและคณะ, 2534)

สุลักษณ์ ศิวรักษ์ กล่าวว่าสมัยโบราณนั้น การศึกษามาจากภาษาบาลีว่า ไตรสิกขา ศึกษา

หรือสิกขามีสล สมภาธิ ปัญญา สล คือให้มีความปกติเกิดขึ้นในตัวเราเองและผู้อื่น ไม่เอาเปรียบกัน
ในสังคม ส่วนสมภาธิคือการฝึกจิตใจให้รู้จักตนเอง เพื่อจะไม่เอาเปรียบผู้อื่น และถ้ามีสมภาธิคือฝึก
ใจให้คิดในแง่ดีและวิเคราะห์หลักลงไป ที่เรียกว่าโยนิโสมนสิการ จนเกิดความไม่เห็นแก่ตัวปัญญา
จึงจะเกิดขึ้น ซึ่งจะทำให้คนรู้จักศักยภาพของตัวเอง เมื่อเป็นเช่นนี้แล้ว คนทั้งหลายไม่ว่าจะเป็น
ชาวไร่ ชาวนา ชาวสวน ชุนนาง ข้าราชการจะไม่ดูถูกกันต่างคนต่างเคารพซึ่งกันและกัน ต่างคน
จะเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ซึ่งกันและกัน (สุลักษณ์ ศิวรักษ์และเจิมศักดิ์ ปิ่นทอง, 2535)

สมใจ เกียรติพนิจกุล (2535) ให้ความหมายของไตรสิกขาว่า หมายถึง หลักปฏิบัติเพื่อ
พัฒนาจิตใจหรือพัฒนาตนเอง 3 ขั้น อันได้แก่ สล สมภาธิ ปัญญา ซึ่งจัดรูปออกมาจากมรรคแปด อัน
เป็นวิถีทางของการดำเนินชีวิตที่ดีงาม ตามหลักพระพุทธศาสนาโดยมีเป้าหมายเพื่อดับทุกข์ให้บุคคล
ผู้ประพฤติปฏิบัติตาม

ระวี ภาวิไล (2531) ให้ความหมายของไตรสิกขาว่า หมายถึง การศึกษาสามประการ
ตามหลักธรรมในพระพุทธศาสนา คือ สล สมภาธิ ปัญญา ซึ่งเป็นกุศโลบายแห่งการพัฒนาตนเองที่
ถูกต้องของมนุษย์ทุกคน เป็นรากฐานของการพัฒนาทั้งหลายอันจะนำสังคมไปสู่อารยธรรมอันถูกต้อง

ทวี ภูมรินทร์ (2531) กล่าวว่า ไตรสิกขาคือปฏิบัติที่ตั้งไว้เพื่อการศึกษา 3 ประการ
ได้แก่ สล สมภาธิ ปัญญา ซึ่งเป็นที่รวมคำสอนของพุทธศาสนาทั้งปวง มีเป้าหมายให้บุคคลผู้ประพฤติ
ปฏิบัติ มีความสะอาด สงบ สว่างในที่สุด

พระศรีวิสุทธิกวี (2527) ได้กล่าวว่า ไตรสิกขาเป็นหลักปฏิบัติหรือหลักการศึกษาสามขั้น
เพื่อบรรลุผลแห่งการพัฒนาจิตใจ

พุทธทาสภิกขุ (ม.ป.ป.) ได้กล่าวไว้ว่าไตรสิกขา หมายถึง ข้อปฏิบัติ 3 ขั้น ที่มีไว้เพื่อ
ดับทุกข์อันเกิดจากอุปาทาน ขั้นแรก คือ สล ขั้นที่สอง คือ สมภาธิ ขั้นที่สาม ซึ่งเป็นขั้นสูงสุดเรียก
ว่า ปัญญา

จากที่กล่าวมาในเบื้องต้นพอสรุปได้ว่า ไตรสิกขา หมายถึง กรอบแนวทางการศึกษาและ
การปฏิบัติสามขั้น ได้แก่ สล สมภาธิ ปัญญา เพื่อบำบัดต้นเหตุแห่งความทุกข์ ให้เกิดสภาวะสันติสุข
ในสังคมของผู้ปฏิบัติ

2.2 ความสำคัญของไตรสิกขา

พระศรีวิสุทธิกวีได้กล่าวถึงความสำคัญของไตรสิกขา ที่เกี่ยวเนื่องกับการพัฒนาจิตตามหลักพระพุทธศาสนาไว้ว่า การพัฒนาจิตตามหลักของพระพุทธศาสนา จำเป็นต้องปฏิบัติตามมรรคมียงค์แปดหรือไตรสิกขาเท่านั้น จึงจะได้รับผลตามมุ่งหมายได้ หากปฏิบัตินอกเหนือไปจากไตรสิกขาแล้ว ไม่จัดว่าเป็นการพัฒนาจิตตามหลักพระพุทธศาสนาเลย เพราะว่าเมื่อปราศจากไตรสิกขา ก็ไม่อาจพัฒนาได้หรือไม่อาจจะยกจิตขึ้นสู่ระดับสูงได้ ฉะนั้นไตรสิกขาจึงสำคัญอย่างยิ่งต่อการพัฒนาจิต

สุจิตรา วรรณ (2531) กล่าวถึงความสำคัญของไตรสิกขาไว้พอสรุปได้ว่า ไตรสิกขา นี้เมื่อนำมาแสดงในรูปของคำสอนเพื่อนำไปเห็นหลักประพฤติปฏิบัติ เป็นคำสอนขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า 3 ประการที่เรียกว่า โอวาทปาฏิโมกข์ คือ

- 2.2.1 การไม่กระทำความชั่วทั้งปวง ทั้งทางกาย ทางวาจา ที่เรียกว่า ศีล
- 2.2.2 การบำเพ็ญความดีให้เพียบพร้อม จัดอยู่ในการปฏิบัติจิตขั้นที่เรียกว่า สมาธิ
- 2.2.3 การทำจิตของตนให้ผ่องใส จัดเป็นการฝึกปฏิบัติในขั้นสูงสุดเรียกว่า ปัญญา

2.3 องค์ประกอบของไตรสิกขา

หลักการปฏิบัติเพื่อเป็นทางนำไปสู่ความดีที่สุด อันเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดของชีวิตมี 3 ขั้นด้วยกัน เรียกว่า ไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิและปัญญา ศีลเป็นขั้นต้น สมาธิเป็นขั้นกลาง และปัญญาเป็นขั้นสุดท้าย แต่ละขั้นในทางปฏิบัติย่อมสนับสนุนกันและกันจากขั้นต่ำไปหาขั้นสูง กล่าวคือศีลเป็นคุณธรรมพื้นฐานที่ปรับบรรยากาศให้เหมาะแก่การบำเพ็ญสมาธิ และการบำเพ็ญสมาธินำไปสู่ความมีปัญญา เมื่อชีวิตได้ดำเนินไปครบบริบูรณ์ตามลำดับขั้นเหล่านี้แล้ว จึงเรียกว่าชีวิตอันประเสริฐหรือพรหมจรรย์ แต่อย่างไรก็ตามแม้หลักการฝึกอบรมชีวิตทั้ง 3 ขั้นนี้จะมีบรรยากาศเกื้อกูลซึ่งกันและกันตาม แต่องค์คุณธรรมของ แต่ละขั้นก็มีขอบเขตจำกัดของตนเอง ซึ่งกล่าวในรายละเอียดได้ดังต่อไปนี้

2.3.1 ศีล

ศีล คือ ความงามอันเป็นพื้นฐานเบื้องต้นแห่งคุณธรรมและเป็นเบื้องต้นแห่งคำสอนพุทธองค์ เพราะศีลเป็นรากเหง้าของกุศลธรรมคุณธรรมทั้งปวง ดังพุทธพจน์ในสังยุตตนิกายว่า ศีลที่หมดจดดี

แล้ว เชื่อว่าเป็นเบื้องต้นแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย ซึ่งตรงกับเนื้อความแห่งโอวาทปาฏิโมกข์ข้อต้นที่ว่า ความไม่ทำบาปทั้งปวง ที่ว่าศีลชื่อว่างามนั้นก็เพราะความเป็นเหตุนำมาซึ่งคุณ มีความไม่เดือดร้อน เป็นต้น

ศีลแปลว่าสังวร คือ การ สำรวมโดยอาการ 5 ได้แก่

- 1) ปาฏิโมกขสังวร สำรวมระวังสิกขาบทตามชั้นภูมิของตน เช่น เบญจศีลเป็นศีล ปาฏิโมกข์ของอุบาสก อุบาสิกา เป็นต้น
- 2) สติสังวร ระวังกีดกันบาปด้วยสติ
- 3) ญาณสังวร ระวังกีดกันบาปด้วยญาณ คือ ความรู้เท่าทัน
- 4) ชันติสังวร ระวังกีดกันบาปด้วยความอดทน
- 5) วิริยสังวร ระวังกีดกันบาปด้วยความเพียรพยายาม

การจำแนกประเภทของศีล จะจำแนกตามสถานภาพของผู้ปฏิบัติ อาจจำแนกได้ 4 หมวด คือ

- 1) สิกขาบทที่ทรงบัญญัติสำหรับฆราวาสทั้งสองเพศคือเบญจศีล ซึ่งพุทธศาสนิกชน ผู้ครองเพศฆราวาสต้องยึดมั่นรักษา ส่วนอุโบสถศีล เป็นสิกขาบทสำหรับฆราวาสผู้มีศรัทธาแก่กล้า สมาทานด้วยเจตนารักษาให้ได้วันหนึ่งกับคืนหนึ่ง ในธรรมสวณะทั้ง วัน 15 ค่ำ และ 8 ค่ำ
- 2) สิกขาบทที่ทรงบัญญัติสำหรับสามเณรและสามเณรี เรียกว่า อนุปลัมบันศีล คือ ศีลของสามเณรและศีลของสามเณรี มี 10 ข้อ เรียกว่า ทศศีล

3) สิกขาบทที่ทรงบัญญัติสำหรับภิกษุณี เรียกว่า ภิกษุณีศีล มี 311 ข้อ

4) สิกขาบทที่ทรงบัญญัติไว้สำหรับภิกษุ เรียกว่า ภิกษุศีล มี 227 ข้อ

ซึ่งในที่นี้ จะกล่าวถึงแต่เฉพาะเบญจศีล อุโบสถศีล และทศศีล ดังรายละเอียดต่อไปนี้

1) เบญจศีล

ศีลขั้นต้นที่เป็นพื้นฐานแห่งศีลทั้งปวง พระพุทธองค์ทรงบัญญัติไว้ 5 ข้อ เรียกว่าเบญจศีล หรือศีลห้า แต่ในบางกรณีและบางโอกาสก็ขยายออกไปเป็นศีลแปด เรียกอุโบสถศีล และขยายออกเป็นศีลสิบ เรียกทศศีล ซึ่งเป็นศีลของสามเณร เป็นต้น แต่ทั้งหลายทั้งปวงก็ล้วนมีศีลห้าเป็นพื้นฐาน ศีลทั้ง 5 ข้อ ได้แก่

- (1) ปาณาติปาตา เวรมณี
- (2) อทินนาทานา เวรมณี

- (3) กาเมสุมิอาจารย์ เวมณี
- (4) มุสาวาทา เวมณี
- (5) สุราเมรมัชชปมาทัญญานา เวมณี

เบญจศีลสิกขาบทหนึ่ง ปาณาติปาตา เวมณี คือ การตั้งใจงดเว้นการทำลายชีวิตสัตว์ ความมุ่งหมายของศีลสิกขาบทนี้ เพื่อให้มนุษย์อบรมจิตใจของตนให้คลายความเหี้ยมโหด มีเมตตา กรุณาเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ต่อกัน เห็นชีวิตผู้อื่นมีคุณค่าเทียบเท่าชีวิตของตน ชอบเขตของสิกขาบทนี้ มีทั้งโดยตรงและโดยอ้อม ซึ่งผู้รักษาศีลจะต้องละเว้นเพื่อรักษาให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ คือ

- (1) การฆ่า การทำให้ตายด้วยตนเอง ใช้ผู้อื่น หรือร่วมกันทำ
- (2) การทำร้ายร่างกาย การทำให้ผู้อื่นได้รับบาดเจ็บ
- (3) การทรมาน เช่น การใช้งานเกินกำลัง การกักขัง การนำสัตว์ไปยั่วให้

ต่อสู้กันเพื่อความสนุกสนาน เป็นต้น

องค์ประกอบของความผิดในศีลสิกขาบทนี้ มี 5 ประการคือ

- (1) สัตว์นั้นมีชีวิต
- (2) รู้ว่าสัตว์นั้นมีชีวิต
- (3) มีเจตนาจะฆ่า
- (4) พยายามฆ่า
- (5) สัตว์นั้นตายเพราะถูกฆ่า

เมื่อครบองค์ประกอบ 5 ข้อนี้ศีลจึงขาด ถ้าไม่ครบเพียงแต่ต่างพร้อย การกระทำเองหรือใช้ให้ผู้อื่นทำ ศีลย่อมขาดได้เช่นเดียวกัน ความหนักเบาแห่งโทษของการกระทำปาณาติบาต มีเกณฑ์ในการพิจารณา คือ

- (1) กำหนดด้วยบุคคล คือ ฆ่าผู้มีคุณมากมีโทษมาก ฆ่าผู้มีคุณน้อยมีโทษน้อย เช่น ฆ่าพระอรหันต์ บิดา มารดา มีโทษมาก เจนาะพระพุทธเจ้าเพียงแต่ทำร้ายให้ห่อพระโลหิต มีโทษเท่ากับฆ่าบิดามารดา ส่วนคนที่ไม่มีคุณก็มีโทษน้อยลดหลั่นกันลงไป การฆ่าสัตว์ก็เช่นเดียวกัน
- (2) กำหนดด้วยเจตนา คือ การตั้งใจฆ่า มีโทษมากหรือน้อยกว่ากัน ถ้าโทษะมากโทษมาก มีโทษน้อยโทษน้อย
- (3) กำหนดด้วยประโยค คือ ความพยายามที่จะฆ่าให้ตาย ใช้ความพยายามมาก มีโทษมาก ใช้ความพยายามน้อย มีโทษน้อย

เบญจศีลสิกขาบทที่สอง อทินนาทานา เวรมณี คือ เว้นจากการถือเอาสิ่งที่ไม่ใช่ของเราไม่ให้ ด้วยการขโมย ความมุ่งหมายของศีลสิกขาบทนี้ เพื่อให้ทุกคนเคารพในกรรมสิทธิ์ของผู้อื่น เว้นจากการทำมาหากินในทางทุจริตมิฉนั้น ไม่เบียดเบียนผู้อื่นในการหาเลี้ยงชีพตน โดยมีขอบเขตของ ข้อห้าม คือ

(1) โจรกรรม ผู้กระทำการอย่างใดอย่างหนึ่งใน 14 ลักษณะต่อไปนี้ ไม่ว่าจะทำด้วยตนเอง ใช้ให้ผู้อื่นทำหรือกระทำร่วมกับผู้อื่นย่อมถือว่าศีลขาด ได้แก่

ก. ลัก คือ ถือเอาทรัพย์สินของผู้อื่นเมื่อเจ้าของเขาไม่เห็น เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ขโมย หรือตัดช่องย่องเบา

ข. ฉก คือ แย่งชิงเอาทรัพย์สินต่อหน้าเจ้าของ ที่เรียกว่า ตีชิง วิ่งราว

ค. กรรโชก คือ ชูให้เขากลับแล้วให้ทรัพย์สิน ที่เรียกว่า จี้

ง. ปล้น คือ รวมหัวกันหลายคน มีศาสตราอาวุธเข้าแย่งทรัพย์สิน

จ. ตู๋ คือ อ้างหลักฐานพยานเท็จ หักล้างกรรมสิทธิ์ของผู้อื่น ให้ตนได้มา

ครอบครอง

ฉ. ฉ้อ คือ โกงเอาทรัพย์สินของผู้อื่นที่ตนเป็นผู้ดูแลอยู่ เช่น โกงของฝาก โกงที่ดินที่ตนอยู่อาศัย เป็นต้น

ช. หลอก คือ บิดเบือนเรื่องเท็จให้เขาเชื่อ เพื่อให้ได้มาซึ่งทรัพย์สิน

ซ. ลวง คือ ใช้เล่ห์เอาทรัพย์สินด้วยเครื่องมือ เช่น โกงตาชั่ง เป็นต้น

ฌ. ปลอม คือ ทำหรือใช้ของปลอม เช่น ธนบัตรปลอม ยาปลอม เป็นต้น

ญ. ตระบัด คือ ยืมของคนอื่นมาใช้แล้วยัดเอาเสีย เช่น กู้หนัแล้วไม่ใช้

ทั้งดอกและต้น

ฎ. เบียดบัง คือ กินเศษกินเลย เช่น เป็นคนเลี้ยงสัตว์ให้ผู้อื่นแล้วเอาค่าอาหารสัตว์ไปใช้ประโยชน์ส่วนตนอย่างอื่น

ฏ. ลับเปลี่ยน คือ แอบสลับเอาของแบบเดียวกันของผู้อื่นมาเป็นของตน โดยที่ของของเขามีค่าสูงกว่า

ฐ. ลักลอบ คือ ชุ้มซ่อนเอาสิ่งของหลบหนีภาษีของหลวง หรือลักลอบนำสิ่งของต้องห้ามเข้ามาในประเทศ

ท. ยักยอก คือ ถือเอาทรัพย์สินของหลวงซึ่งตนทำหน้าที่ดูแลเป็นของตน

(2) อนุโลมโจรกรรม เป็นกิริยาที่ไม่อยู่ในข่ายโจรกรรม 14 อย่าง แต่มีลักษณะคล้ายโจรกรรม พออนุโลมเข้ากับโจรกรรมได้ เรียกว่า อนุโลมโจรกรรม มี 3 ประการ คือ

ก. สมโจร คือ สนับสนุนโจร เช่น ให้อาศัย ให้อาหาร หรือรับซื้อของโจร เป็นต้น

ข. ปกป้อง คือ คบกับผู้อื่นเพื่อปกป้องเอาทรัพย์สิน

ค. รับสินบน คือ รับสินจ้างที่เขาให้เพื่อละเว้นหน้าที่ เพราะเกรงใจ

ทั้ง 3 ประการนี้ศีลไม่ขาดแต่ต่างพร้อย เฉพาะการรับสินบน ถ้าผู้รับมีเจตนาร่วมกับผู้ให้ในการทำลายกรรมสิทธิ์ผู้อื่น เป็นการโจรกรรมโดยตรง ถือว่าศีลขาด

(3) ฉายาโจรกรรม เป็นการกระทำที่ไม่เข้าลักษณะกระทำอนุโลมโจรกรรมหรือโจรกรรม แต่ทำทรัพย์สินของผู้อื่นสูญเสีย แล้วประโยชน์ตกแก่ตน เรียกว่า ฉายาโจรกรรม มี 2 ประการ ซึ่งเมื่อกระทำเข้าลักษณะนี้ศีลไม่ขาดแต่ต่างพร้อย ได้แก่

ก. ผลาญ คือ ทำลายทรัพย์สินของผู้อื่นให้เสียหาย

ข. หยิบฉวย คือ ถือว่าเขาเป็นญาติมิตรหยิบฉวยเอาทรัพย์สินเขา เกินขอบเขตที่เขาอนุญาต

องค์ประกอบของศีลสิกขาบทข้อที่ว่าด้วย อทินนาทานา เวรมณี มี 5 ประการ คือ

(1) ของนั้นมีเจ้าของหวงแหน

(2) รู้ว่าของนั้นเจ้าของหวงแหน

(3) ตั้งใจลักสิ่งของนั้น

(4) พยายามลักสิ่งของนั้น

(5) ได้สิ่งของนั้นมา

เมื่อพร้อมด้วยองค์ประกอบ 5 ประการนี้ ศีลขาด ถ้าไม่ครบองค์ศีลไม่ขาดเพียงแต่ต่างพร้อย ไม่บริสุทธิ์ แม้ตนจะกระทำเอง ใช้ให้ผู้อื่นกระทำ หรือร่วมกับผู้อื่นกระทำก็ไม่เว้น ในการวินิจฉัยว่า การกระทำอทินนาทาน จะมีโทษมากหรือน้อย มีเกณฑ์ในการพิจารณา คือ

(1) กำหนดด้วยวัตถุ คือ ของมีค่ามากมีโทษมาก ของมีค่าน้อยมีโทษน้อย

(2) กำหนดด้วยเจตนา คือ ความตั้งใจถือเอาของเขาที่เจียดด้วยกิเลสมากมีโทษมาก ที่เจียดด้วยกิเลสน้อยมีโทษน้อย

(3) กำหนดประโยชน์ คือ ความพยายามที่จะได้ของนั้นมา ถ้าพยายามมากมีโทษมาก พยายามน้อยมีโทษน้อย

การถือเอาของผู้อื่นโดยวิสาสะ คือ ของญาติมิตรหรือคนสนิทคุ้นเคยกัน เคยช่วยเหลือกัน เคยอนุญาตกันไว้ก่อน แม้จะถือเอาโดยไม่บอกก็ไม่เป็นอทินนาทาน แต่ต้องประกอบด้วยลักษณะการถือวิสาสะ 5 ประการ คือ

- (1) เจ้าของเป็นผู้สนิทกับตน
- (2) เจ้าของเคยอนุญาตไว้ก่อน
- (3) เมื่อถือเอาแล้ว ไม่มีคนสนทน
- (4) ของนั้นเป็นของที่เจ้าของไม่หวงแหนสำหรับเรา
- (5) เมื่อเจ้าของเขารู้แล้วก็พอใจให้ ไม่ว่าอะไร

เบญจศีลสิกขาบทที่สาม กาเมสุมิจจาจรา เวรมณี คือ การงดเว้นจากการประพฤติดิโนในกามทั้งหลาย ความมุ่งหมายในการบัญญัติสิกขาบทข้อนี้เพื่อให้มนุษย์สร้างความสามัคคีไม่แตกร้างกัน รักษาสายโลหิตวงศ์ตระกูลของตน ไม่ส่ำส่อนกันเยี่ยงสัตว์เดรัจฉาน หรือเป็นผู้มีกามในกาม ชอบเขตข้อห้ามของสิกขาบทนี้คือ ทั้งหญิงและชายย่อมประพฤติดิโนในกามด้วยกันทั้ง 2 ฝ่าย ซึ่งแบ่งออกเป็นประเภทได้ดังนี้

- (1) หญิงที่ต้องห้ามสำหรับชาย มี 3 จำพวก คือ
 - ก. หญิงมีสามี โดยที่สุตแม่แต่ภรรยาเข้าชั่วคืนก็ถือว่ามิใช่เจ้าของ
 - ข. หญิงซึ่งมีผู้ปกครองดูแล เช่น มีบิดามารดา หรือ ญาติ ดูแลอยู่ เป็นต้น
 - ค. หญิงที่จารีตห้าม เช่น แม่ ย่า ยาย ทวด ลูก หลาน เหลน พี่น้อง โดย

สายเลือด นักบวชหญิง

หญิงทั้ง 3 ประเภทนี้ เป็นเมื่อชายประพฤติล่วงเกิน จะโดยเขายินยอมหรือไม่ยินยอมก็ตาม ศีลย่อมขาด

- (2) ชายที่ต้องห้ามสำหรับหญิงมี 2 จำพวก คือ
 - ก. ชายอื่นทุกคน นอกจากคู่ครองของตน สำหรับหญิงมีสามี
 - ข. ชายที่จารีตห้าม เช่น ภิกษุ สามเณร บิณฑู พิน้องโดยสายเลือด นักบวช

ต่างศาสนาสำหรับหญิงทุกประเภท

ชาย 2 ประเภทนี้เป็นวัตถุแห่งกาเมสุมิจจาจรา ของหญิง คือ ผิดศีล เว้นไว้แต่ถูกข่มขืน องค์ประกอบของกาเมสุมิจจาจรา มีองค์ 4 ประการ คือ

- (1) หญิงหรือชายนั้น เป็นผู้ต้องห้าม

- (2) ตั้งใจเสพงาม
- (3) ประกอบภารกิจ
- (4) เครื่องเพศถึงกัน

เมื่อครบองค์ประกอบทั้ง 4 นี้ ศีลขาด ถ้าไม่ครบองค์ไม่ขาด ใช้ให้คนอื่นทำกับคนอื่นศีลไม่ขาด เกณฑ์ในการพิจารณาโทษว่า มีโทษมากหรือน้อย คือ

- (1) กำหนดด้วยบุคคล คือประพฤติดต่อบุคคลต้องห้ามทั้งที่เป็นคู่ครองผู้อื่นและด้วยจารีตขนานมาก ประพฤติดต่อบุคคลทั่วไปปานน้อย
- (2) กำหนดเจตนา คือ มีเจตนาประกอบด้วยราคะแรงกล้ามีโทษมาก กระทำไปโดยถูกยั่วชวน มีโทษน้อย
- (3) กำหนดด้วยประโยค คือ ความพยายามประกอบภารกิจ ถ้าข่มขืนไม่ยินยอมมีโทษมาก โดยรักใคร่สมยอมมีโทษน้อย

เบญจศีลสิกขาบทที่สี่ มุสาวาทา เวรมณี คือ การงดเว้นจากการพูดเท็จ ความมุ่งหมายในการทรงบัญญัติสิกขาบทข้อนี้คือ เพื่อมิให้บุคคลปกป้องประโยชน์ตน ทำลายประโยชน์ผู้อื่น ด้วยการพูดเท็จและให้เป็นคนมีสัจวาจา ชอบเขตข้อห้ามทั้งโดยตรงและโดยอ้อม ซึ่งผู้รักษาศีลจะต้องเว้นเพื่อความบริสุทธิ์บริบูรณ์ คือ

- (1) มุสาวาท 7 วิธี เป็นการแสดงเท็จ หรือลักษณะของมุสาวาท ได้แก่
 - ก. ทนสาบาน คือ การสาบานเพื่อให้คนอื่นหลงว่าตนไม่ได้เป็นเช่นนั้น จะเป็นด้วยวิธีแข่งตัวเองหรือด้วยวิธีหนึ่ง เมื่อถูกถามก็จัดเป็นทนสาบาน
 - ข. ทำเล่ห์ ได้แก่ การอวดอ้างความศักดิ์สิทธิ์เกินความจริง เช่น อวดวิเศษเรื่องไฉทวยโดยไม่รู้ไม่เห็นจริง เป็นต้น
 - ค. มายา แสดงอาการหลอกคนอื่น เช่น ไม่เจ็บทำเป็นเจ็บ เจ็บน้อยทำเป็นเจ็บมาก เป็นต้น
 - ง. ทำเลศ คือ พูดเล่นสำนวนพูดคลุมเครือให้ผู้ฟังคิดผิดไปเอง เช่น เห็นขโมยวิ่งผ่านหน้าไป ไม่อยากบอกให้ผู้ตามจับทราบว่าเป็นขโมยจึงย้ายที่ยืนหรือหนีไป เมื่อถูกถาม ก็พูดเล่นสำนวนว่าอยู่ที่นี่ไม่เห็น อย่างนี้เรียกว่าทำเลศ
 - จ. เสริมความ คือ เรื่องเล็กแต่พูดให้เห็นเป็นเรื่องใหญ่ เช่น เห็นไฟกันบูหรี่ไหม้หญ้าแห้งก็ตะโกนเสียงดังว่า ไฟไหม้ ๆ เพื่อให้คนแตกตื่นตกใจ เป็นต้น การโฆษณาสินค้า

พรรณนาสรรพคุณสินค้าเกินความจริงก็จัดในข้อนี้

ฉ. อำนาจ ตรงกันข้ามกับเสริมความ คือ เรื่องใหญ่แต่พูดให้เป็นเรื่องเล็ก หรือปิดบังอำพรางไว้ไม่พูด ไม่รายงานต่อผู้หน้าที่รับทราบ

ช. ปด ได้แก่ การโกหก เช่น รับอกว่าไม่รู้ เห็นบอกว่าไม่เห็น เป็นต้น

(2) การแสดงมุสา มุสา แปลว่า เท็จ หรือไม่จริง การกล่าวคำเท็จหรือคำไม่จริงเรียกว่า มุสาวาทหรือพูดโกหก โดยที่ส่วนมากใช้วาจา แต่การแสดงเท็จหรือโกหกอาจแสดงได้ทั้ง 2 ทาง ได้แก่ ทางวาจา คือ พูดคำเท็จออกมา กับ ทางกาย คือ แสดงเท็จทางกาย เช่น การเขียนจดหมายโกหก รายงานเท็จ ทำหลักฐานปลอมตีพิมพ์ข่าวเท็จ ทำเครื่องหมายให้คนอื่นหลงเชื่อ ตลอดจนการใช้กริยาท่าทางให้คนอื่นเข้าใจผิด เช่น สันคีระหรือโบกมือปฏิเสธในเรื่องควรรับหรือพยักหน้ารับในเรื่องควรปฏิเสธ เป็นต้น ผู้ถือศีลแสดงมุสา หรือมุสาวาท ถือว่าศีลขาด

(3) อนุโลมมุสา คือ การไม่แสดงเรื่องเท็จทั้ง 7 อย่างแต่พูดเรื่องไม่จริง ซึ่งไม่มีเจตนากล่าวเท็จแต่เจตนาจะให้เขาเข้าใจหรือแตกראวกัน เช่น กระบะกระแทกแตกดัน พูดประชดยาก็เกินความเป็นจริง พูดลับปรับด้วยความคะนองวาจา แต่ไม่ตั้งใจให้เข้าใจผิด พูดคำหยาบคายต่ำทราม พูดคำให้ต่ำเกินกว่าความเป็นจริง ไม่จัดเป็นมุสาวาท ศีลไม่ขาดแต่ต่างพร้อย

(4) ปฏิสสวะ ได้แก่ การรับคำของคนอื่น ด้วยเจตนาบริสุทธิ์ แต่ภายหลังกลับใจไม่ทำตามที่ได้รับคำนั้น โดยที่ตนยังพอทำตามคำนั้นได้อยู่ มี 3 อย่าง คือ

ก. ผิดสัญญา สัญญาว่าจะทำด้วยความสุจริตใจ แต่กลับไม่ทำภายหลัง

ข. เสียสัตย์ ให้สัตย์ปฏิญาณไว้แล้ว แต่ไม่ปฏิบัติตาม

ค. คั่นคำ รับปากว่าจะไป แต่กลับใจภายหลังไม่ไป

ทั้ง 3 อย่างนี้ ไม่เป็นมุสาวาท ศีลไม่ขาด แต่ทำให้ศีลต่างพร้อยได้ องค์ประกอบของมุสาวาท ต้องพร้อมด้วยองค์ 4 ประการ คือ

(1) เรื่องไม่จริง

(2) เจตนาจะพูดเรื่องนั้น

(3) พูดหรือแสดงออกไป

(4) ผู้ฟังเข้าใจเนื้อความนั้น

เกณฑ์ในการพิจารณาโทษศีลสิกขาข้อมุสาวาทนั้น ถือว่ามุสาวาทที่ทำลายประโยชน์ของผู้อื่นมาก คือ เขาได้รับความเสียหายมากมีโทษมาก ได้รับความเสียหายน้อยมีโทษน้อย นอกจากนี้ยังพิจารณากำหนดโดยวัตถุ เจตนาและประโยค เช่นเดียวกับศีลสิกขาบทอื่น แต่ยังมีคำพูดอีกประเภท

หนึ่งที่เป็นคำไม่จริง เรียกว่า ยถาสัญญา คำพูดประเภทยถาสัญญามี 4 อย่าง คือ

- (1) โวหาร เป็นการพูดตามสำนวนโลก ตามธรรมเนียมประเพณี เช่นคำลงท้าย จตมหายว่า ด้วยความเคารพอย่างสูง แม้ไม่ตรงตามความจริงใจก็ไม่นับว่ามุสาวาท
- (2) นิยาย การเล่านิทานหรือแสดงลิเกละคร แม้เป็นเรื่องไม่จริงก็ไม่จัดว่าเป็นมุสาวาท
- (3) สำคัญผิด พูดด้วยความเข้าใจผิด ทั้ง ๆ ที่เรื่องนั้นไม่ถูกต้องเป็นความจริง เช่น จำวันผิด บอกไปโดยเข้าใจว่าถูกไม่เป็นมุสาวาท
- (4) พลัง พูดด้วยความพลั้งเผลอ โดยไม่ได้ตั้งใจให้ผิดพลาดไม่เป็นมุสาวาท

เบญจศีลสิกขาบทที่ห้า สุราเมรัยมัชฌมาทักฏฐานา เวรมณี คือ การเว้นจากเหตุเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท ได้แก่ สิ่งมอมเมาสติ อันมีสุรา เมรัย เป็นต้น ความมุ่งหมายในการทรงบัญญัติสิกขาบทข้อนี้ คือ เพื่อให้คนไม่ประมาท รักษาสติของตนไว้ไม่ให้เผลอเรอพลาดพลั้ง ในการปฏิบัติงานประจำ เพื่อดำรงชีวิตโดยราบรื่น ขอบเขตและข้อห้ามของศีลสิกขาบทนี้ มีทั้งโดยตรงและโดยอ้อม โดยตรง คือ น้ำเมา ได้แก่ สุรา น้ำเมากลิ่น เมรัย คือ น้ำเมายังไม่ได้กลั่น ได้แก่ เบียร์ สาโท น้ำตาลเมา กระแช่ โดยอ้อม หมายถึง ยาเสพติดให้โทษทุกชนิด เช่น ฝิ่น กัญชา สารระเหย เป็นต้น เป็นข้อห้ามของศีลข้อนี้ กิริยาที่แสดงว่าผิดศีลไม่เฉพาะการดื่มอย่างเดียว แต่หมายถึง สูบและการฉีดด้วย การดื่มสุราหรือเสพยาเสพติดที่ทำให้ศีลชาตนั้น ต้องพร้อมด้วยองค์ประกอบ 4 ประการ คือ

- (1) ของนั้นเป็นของมีนเมา
- (2) มีเจตนาจะเสพของมีนเมานั้น
- (3) พยายามเสพ
- (4) ให้ล่วงไหลล้าคองลงไป

โทษในการละเมิดสิกขาบทข้อนี้ มี 6 ประการ คือ

- (1) ทำให้เสียทรัพย์
- (2) เป็นเหตุก่อการวิวาท
- (3) เป็นบ่อเกิดแห่งโรค
- (4) ทำให้เสียชื่อเสียง
- (5) ทำให้หมดความละเอียด

(6) ทอนกำลังปัญญา

2) อุโบสถศีล

ผู้ครองเพศคฤหัสถ์ที่ตั้งใจจะรักษาศีล เพื่อเป็นพื้นฐานแห่งการปฏิบัติธรรมขั้นสูงขึ้นไป จะสมาทานสิกขาบทเพิ่มขึ้นอีก 3 บท เรียกว่า ศีลแปด หรืออุโบสถศีล เพราะเป็นการรักษาศีลในวันพิเศษ คือ วันอุโบสถเท่านั้น การรักษาศีลอุโบสถศีลนี้เป็นการประพฤตินิพพานจรที่เจตนางดเว้นสูงกว่าเจตนาเบญจศีล สิกขาบทที่เพิ่มขึ้นในอุโบสถศีล คือ

ข้อ 6 วิกาลโภชนา เวรมณี เจตนางดเว้นจากการรับประทานอาหารในเวลาวิกาล

ข้อ 7 นัจจิตวาทิตวิสูกทสสันา มาลาคันธวิเลปนธารณมณฑนวิภูลัญฐานา เวรมณี เจตนางดเว้นจากการฟ้อนรำ ขับร้อง ประโคมดนตรีและการแสดงที่เป็นข้าศึก เว้นจากเหตุซึ่งเป็นที่ตั้งในการตัดดอกไม้ใช้ของหอม เครื่องประเทืองผิว เครื่องเสริมทรง เครื่องประดับและเครื่องตกแต่ง

ข้อ 8 อุกจาสนน มหาสยนา เวรมณี เจตนางดเว้นจากที่นอนที่นุ่งสูง และที่นอนที่นุ่งใหญ่

ความก้าวหน้าของอุโบสถศีลจากเบญจศีลก็คือ เป็นการปฏิบัติพรหมจรรย์ กล่าวคือ การสมาทานเบญจศีลนั้น เป็นการงดเว้นจากข้อห้าม ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติประจำวันในฐานะเป็นฆราวาสผู้อยู่ครองเรือนที่ยังต้องคลุกคลีอยู่ในสังคมของปุถุชน ความแตกต่างกันจะเห็นได้จากสิกขาบทที่สามในเบญจศีล ผู้สมาทานเว้นการร่วมประเวณีกับผู้ต้องห้ามเท่านั้น ในขณะที่สิกขาบทที่สามของอุโบสถกล่าวว่า อนุรหุ จริยา เวรมณี หมายถึง งดเว้นจากการร่วมประเวณีอย่างเด็ดขาดแม้กับสามีหรือภรรยาของตน ชั่วเวลาคืนหนึ่งกับวันหนึ่ง ตามที่ตนสมาทานไว้นั้น เพราะจะต้องจำกัดตัวเองอยู่กับสมาธิ กิจกรรม และพิธีกรรมอื่น ๆ ทางศาสนา ในวัด ในป่าหรือในสถานที่อันหลีกจากความพลุกพล่าน จึงจะถือว่าเป็นการปฏิบัติพรหมจรรย์อย่างสมบูรณ์

3) ทศศีล

ทศศีลหรือศีลสิบนี้ พระพุทธองค์ทรงบัญญัติสำหรับอนุปลัมบัน คือ สามเณรและสามเณรี ในทศศีลนี้ได้แบ่งสิกขาบทที่เจ็ดของอุโบสถศีลออก 2 ข้อ คือ

ข้อ 7 นัจจิตวาทิตวิสูกทสสันา เวรมณี แปลว่า งดเว้นจากการฟ้อนรำ ขับร้อง ประโคมดนตรี และการแสดงที่เป็นข้าศึก

ข้อ 8 มาลาคันธวิเลปนธารณมณฑนวิภูลัญฐานา เวรมณี แปลว่า การเว้นจากเหตุอันเป็นที่ตั้งในการตัดทรงดอกไม้ใช้ของหอม เครื่องประเทืองผิว เครื่องเสริมทรง เครื่องประดับ

ข้อ 9 อุดจาสยวมหาสยนา เวรณณิ แปลว่า เจตนาางตวันจากที่นอนที่นั้งสูงใหญ่

ข้อ 10 ชาตรูปชตปฏิกคหนา เวรณณิ แปลว่า เจตนาางตวันจากการรับทองและเงิน

ทศศีลนี้ พระพุทธองค์ทรงมุ่งหมายจะให้อนุปลัมบันหรือผู้ศรัทธาที่ไม่ติดข้องอยู่กับครอบครัวแล้ว สามารถจะรักษาศิลกขาบทเหล่านี้ได้ตลอดชีวิต เจตนาางตวันในสิกขาบทข้อที่สามในทศศีลนั้น ไม่เพียงแต่ไม่ร่วมประเวณีกับบุคคลต้องห้ามเท่านั้น แต่หมายถึงเจตนาวันแม้แต่การสัมผัสถูกต้องเพศตรงกันข้ามตลอดชีวิตจึงจะชื่อรักษาวรหมจรรย์ของตนให้สมบูรณ์ได้ (เดือน ค่ำดี, 2534)

ศีลจะมีได้ด้วยการตั้งใจตวันจากความผิตนั้น ๆ ถ้าไม่มีความตั้งใจตวัน ศีลก็มีไม่ได้ การตั้งใจตวัน เรียกว่า วิริตติเจตนา หรือวิริตติ แปลว่า การตั้งใจตวัน มี 3 อย่าง คือ

- (1) สมาทานวิริตติ การตั้งใจตวันไว้ล่วงหน้า ด้วยการสมาทานศีล
- (2) สัมปัตตวิริตติ การตั้งใจตวันเมื่อเผชิญกับเหตุที่จะให้ละเมิดศีล
- (3) สมุจเฉทวิริตติ การตั้งใจตวันเด็ดขาดตลอดชีวิต

ผู้มีวิริตติ 3 ประการนี้ อย่างใดอย่างหนึ่ง จึงจะเป็นผู้มีศีล ผู้ที่ไม่มีวิริตติแม้จะไม่ประพฤติดิศีล ก็ไม่เรียกว่าเป็นผู้มีศีล

ศีลสิกขาแต่ละหมวดเหล่านี้ ถือว่าเป็นคุณธรรมเบื้องต้นสำหรับผู้ปฏิบัติเพื่อดำเนินไปสู่ความบริสุทธิ์ที่พระพุทธองค์ทรงบัญญัติเป็น 4 หมวดนั้น ก็เพื่อความสะดวกเหมาะแก่อินทรีย์และศรัทธาของพุทธบริษัทผู้ปฏิบัติ ให้ดำเนินไปตามอริยมรรค กล่าวคือ ผู้ปฏิบัติเป็นภิกษุต้องรักษาศีลของภิกษุเป็นภิกษุณีต้องรักษาศีลของภิกษุณี ถ้าเป็นอนุปลัมบันก็ต้องรักษาศีลทศศีล และถ้าเป็นฆราวาสก็ต้องรักษาเบญจศีลเป็นนิตยและรักษาอุโบสถศีลเป็นครั้งคราวตามกาลพิเศษนั้น ๆ โดยหลักปฏิบัติแล้ว เชื่อว่าไม่มีผู้ใดสามารถปฏิบัติสมาธิ โดยข้ามขั้นการรักษาศีลได้หรือยอมไม่อาจบรรลุนิพพาน หากปราศจากการมีคุณธรรมคือศีลในตัวเอง เพราะศีลเป็นคุณธรรมพื้นฐานที่ปรับบริยาภาส ให้เกื้อกูลแก่การปฏิบัติสมาธิ และเมื่อปฏิบัติในศีลสิกขาสมบูรณ์เท่านั้น การปฏิบัติตามมรรคมืองค์แปด จึงจะบริบูรณ์ได้ โดยเฉพาะองค์ที่สาม คือ สัมมาวาจา องค์ที่สี่ คือ สัมมากัมมันตะ องค์ที่ห้า คือ สัมมาอาชีวะ ทั้ง 3 องค์นี้ เป็นที่รวมลงแห่งศีลทั้ง 4 หมวดที่กล่าวมาแล้ว ดังนั้น ศีลจึงได้ชื่อว่า เป็นคุณธรรมเบื้องต้นสำหรับผู้ปฏิบัติ เพื่อแทงตลอดในสังขารมเป็นลำดับ

2.3.2 สมาธิ

สมาธิ แปลว่า ความตั้งมั่นของจิต หรือสภาวะที่จิตแน่วแน่ต่อสิ่งที่กำหนด คำจำกัดความของสมาธิที่พบเสมอ คือ จิตตัสเสกคคตา หรือเรียกสั้น ๆ ว่า เอกคคตา ซึ่งแปลว่า ภาวะที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง คือ การที่จิตกำหนดแน่วแน่อยู่กับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ไม่ฟุ้งซ่านหรือส่ายไป ส่วนคำว่า สัมมาสมาธิ เป็นความตั้งอยู่แห่งจิต ความตั้งแน่วแห่งจิต ความมั่นคงไปแห่งจิต ในหนทางที่ถูกต้อง เพื่อจุดหมายในทางหลุดพ้น เป็นไปเพื่อปัญญาที่รู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง มิใช่เพื่อผลในทางสนองความอยากของตนเอง (พระธรรมปิฎก, 2537)

สมาธิ จำแนกออกเป็น 3 ระดับ คือ

1) ชณิกสมาธิ (Momentary concentration) เป็นสมาธิขั้นต้น ซึ่งคนทั่วไปอาจใช้ประโยชน์ในการปฏิบัติหน้าที่การงานในชีวิตประจำวันให้ได้ผลดี และจะใช้เป็นจุดตั้งต้นในการเจริญวิปัสสนาก็ได้

2) อุปจารสมาธิ (Access concentration) เป็นสมาธิเจียด ๆ หรือสมาธิจวนจะแน่วแน่ เป็นสมาธิขั้นระงับนิวรณ์ได้ ก่อนที่จะเข้าสู่ภาวะแห่งญาณขั้นสูง

3) อัปปนาสมาธิ (Attainment concentration) เป็นสมาธิแน่วแน่หรือสมาธิแนบสนิท เป็นสมาธิระดับสูงสุด ซึ่งมีในญาณทั้งหลาย ถือว่าเป็นผลสำเร็จที่ต้องการของการเจริญสมาธิ

จิตที่เป็นสมาธิเป็นสภาวะที่จิตมีคุณภาพและมีสมรรถภาพดีที่สุดในสภาพควบคุมกายให้ทำสิ่งต่าง ๆ ได้อย่างมีประสิทธิภาพนั้น คือสภาวะที่จิตเป็นสมาธิ ซึ่งมีลักษณะดังนี้

1) แข็งแรงมีพลัง เปรียบเหมือนกระแสน้ำที่ถูกควบคุมให้พุ่งไหลไปทิศทางเดียว ย่อมมีกำลังแรงกว่าน้ำที่ถูกปล่อยให้ไหลกระจายไป

2) ราบเรียบสงบซึ่ง เหมือนสระหรือบึงน้ำใหญ่ที่สงบนิ่ง ไร้สิ่งรบกวนให้กระเพื่อม

3) ไส้กระจ่าง มองเห็นสิ่งต่าง ๆ ได้ชัดเจน เหมือนน้ำยามไม่มีริ้วคลื่น แลเห็นเห็นพื้นและแผ่นละอองที่ตกตะกอนอยู่

4) นุ่มนวล ควรแก่การงาน เพราะไม่เครียดไม่กระต้างขุ่นมัวไม่เร่าร้อนกระวนกระวาย

การที่จิตจะเป็นสมาธิได้นั้น จะต้องกำจัดสิ่งที่เป็นอุปสรรค คือ นิวรณ์ ซึ่งหมายถึงเครื่องกีดกัน เครื่องขัดขวางการทำงานของจิต ไม่ให้ก้าวหน้าในกุศลธรรม เป็นอกุศลธรรมที่ทำให้จิตเศร้าหมองและทำปัญญาให้อ่อนกำลังลง ประกอบด้วย 5 อย่าง ได้แก่ (พิศ เกาเกาะ, 2530)

1) กามฉันทะ คือ ความอยากได้อะไรในกามคุณทั้ง 5 ได้แก่ รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส ทำให้เกิดความน่าใคร่ น่าพอใจ เป็นกิเลสพวงโลภะ จิตที่ถูก ล่อด้วยอารมณ์ต่าง ๆ เช่นนี้ กิริยาของจิตในสมาธิจะเกิดความอยากรู้ อยากเห็น อยากเป็น คือ เกิดความโลภในธรรม ปฏิบัติตลอดเวลา ทำให้จิตฟุ้งซ่าน แส่ส่าย ไม่สงบ ไม่ตั้งมั่น

2) พยาบาท คือ ความขัดเคืองแค้นใจ ได้แก่ ความขัดใจแค้นเคือง เกลียดชัง ตลอดจนความโกรธ ความหงุดหงิดฉุนเฉียว จิตมีวาทะทณันทณน จิตที่เดินไม่เรียบ กิริยาของจิตในสมาธิเช่นนี้ จะเกิดต่อเนื่องจากกามฉันทะ คือ กิริยาของจิตจะแส่ส่าย ไม่สงบ เมื่อจิตไม่สงบ ย่อมเกิดความโกรธความหงุดหงิดฉุนเฉียวจะเกิดขึ้น เกิดความไม่พอใจการปฏิบัติสมาธิ ครั้งนั้น จิตจึงเดินไม่เรียบ จิตไม่เป็นสมาธิ

3) ถีนมิทธะ คือ ความหดหู่ เชื่องซึม ความซบเซาเหงาหงอยว่างเหงาหาวนอน อาการของจิตเช่นนี้ เกิดต่อเนื่องจากพยาบาทขัดเคือง นานเข้าจิตจะเกิดความหดหู่และเชื่องซึม และก่อให้เกิดการปฏิบัติ

4) อุทธัจจกุกกุจจะ คือ ความฟุ้งซ่านและเดือดร้อน รำคาญ วุ่นวาย กังวลใจ ซึ่งเกิดจากผู้ปฏิบัติธรรมอยู่ในความประมาทหรืออุกบังคับ เช่น ช่มบังคับจิตใจของตน หรืออุกบังคับให้ มาปฏิบัติสมาธิ มีความคับแค้นใจในขณะปฏิบัติ เกิดความเดือดร้อน ทำให้จิตไม่เป็นสมาธิ

5) วิจิกิฉา คือ ความลังเลสงสัย ได้แก่ ความเคลือบแคลงใจ ไม่แน่ใจ เช่น มีความลังเลในจิตสมาธิ ว่าจะปฏิบัติต่อไปหรือจะเลิกดี หากปฏิบัติต่อไปก็ไม่เห็นมีอะไรเกิดขึ้น ทำให้จิตไม่เป็นสมาธิ

วิธีการเจริญสมาธิสามารถทำได้หลายวิธี ในที่นี้ขอกล่าวถึงหลักการกว้าง ๆ พอเป็นแนวทางในการปฏิบัติดังนี้

1) การเจริญสมาธิตามวิธีธรรมชาติ (พระธรรมปิฎก, 2537)

การเจริญสมาธิวิธีนี้ เป็นการปฏิบัติตามหลักการเกิดขึ้นของสมาธิในกระบวนการตามวิสัยธรรมชาติ สำคัญคือเมื่อเรากระทำสิ่งใดอย่างหนึ่งย่อมเกิดปราโมทย์ขึ้น จากนั้นจะเกิดมปีติ ซึ่งตามมาด้วย ปัสสัทธิ ความสุขและสมาธิในที่สุด โดยนัยแห่งความหมาย คือ เมื่อทำความดีก็รู้สึกปลาบปลื้มใจ จากนั้นจะเกิดความเอิบอิ่มใจ ร่างกายอ่อนคลายสงบ จิตใจสบายมีความสุข แล้วสมาธิก็เกิดขึ้นได้ หลักทั่วไปของการเกิดสมาธิในแนวนั้น จะต้องมศีลเป็นฐานรองรับอยู่ก่อน สำหรับคนทั่วไปศีลนี้หมายถึงการที่ไม่ไปเบียดเบียนล่วงละเมิดผู้อื่น อันเป็นเหตุให้วุ่นวายใจ คอยหวาดระแวงกลัวโทษหรือเดือดร้อนใจในความผิดของตนเอง ผู้ประพฤติสุจริตดี

งาม จะเป็นທີ່สบายใจของตน ทำให้เกิดความมั่นใจในตัวเอง ส่วนการกระทำที่ทำให้เกิดปราชัยก็มีหลายอย่าง เช่น อาจนึกถึงความประพฤติดุจจริตติงามของตน แล้วเกิดความปลานปล้มบังเหิงใจขึ้นก็ได้ อาจระลึกถึงการทำงาน การบำเพ็ญประโยชน์ของตน อาจระลึกถึงพระรัตนตรัยและสิ่งดีงามอื่น ๆ อาจนำหลักธรรมบางข้อขึ้นมาพิจารณาให้เข้าใจความหมาย เป็นต้น ล้วนแต่ทำให้เกิดความปลานปล้มขึ้นมาได้ทั้งสิ้น องค์ธรรมสำคัญที่เป็นบรรทัดฐานหรือปัจจัยใกล้ชิดที่สุดที่ทำให้เกิดสมาธิขึ้นได้ก็คือ ความสุข ดังพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ว่า "สุขิโต จิตตํ สมายิยติ" แปลว่า ผู้มีสุขจิตย่อมเป็นสมาธิ

2) การเจริญสมาธิตามหลักอิทธิบาท

อิทธิบาท แปลว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้ประสบความสำเร็จหรือทางแห่งความสำเร็จ มี 4 อย่าง คือ ฉันทะ ความพอใจ วิริยะ ความเพียร จิตตะ ความคิดจดจ่อ และวิมังสา ความสอบสวนไตร่ตรอง การเจริญสมาธิแนวนั้น มีแนวทางปฏิบัติตามหลักอิทธิบาท คือ

(1) ฉันทะ ความพอใจ ได้แก่ความมีใจรักในสิ่งที่ทำและพอใจใฝ่รักในจุดหมายของสิ่งที่ทำนั้น อยากทำสิ่งนั้น ๆ ให้สำเร็จ อยากให้งานนั้นหรือสิ่งนั้นบรรลุถึงจุดหมาย เมื่องานดำเนินไปในแนวทางที่กำหนด ก็เกิดปิติเป็นความเอิบอิ่มใจ เกิดความรักในคุณค่าความดีงามของสิ่งนั้นหรือจุดหมายนั้นอย่างเต็มที่ และพร้อมที่จะอุทิศชีวิตจิตใจเพื่อสิ่งนั้น ดังเมื่อครั้งพุทธกาลมีเศรษฐี พราหมณ์ ชุนนาง คนหนุ่มสาวมากมาย ยอมสละทรัพย์สมบัติออกบวชเพราะฉันทะในธรรมคนทั้งหลายก็เช่นเดียวกัน เมื่อมีฉันทะในการทำงาน ก็ต้องการให้งานสำเร็จ มุ่งมั่นที่จะให้งานดำเนินไปสู่จุดหมาย จิตทุ่มเทไปทางเดียวและเดินเรียบสม่ำเสมอ ฉันทสมาธิจึงเกิดด้วยเหตุนี้

(2) วิริยะ ความเพียร ได้แก่ความอาจหาญ แก้วกล้า บากบั่น ใจสู้ ไม่ย่อท้อไม่หวั่นกลัวต่ออุปสรรคและความยากลำบาก เมื่อรู้ว่าสิ่งใดมีคุณค่าควรแก่การบรรลุถึง ก็ตั้งความเพียรเป็นแรงหนุน เวลาทำงานหรือปฏิบัติธรรม จิตใจแน่วแน่ มั่นคง มุ่งตรงต่อจุดหมาย สมาธิก็เกิดขึ้นได้ เรียกว่าเป็นวิริยสมาธิ

(3) จิตตะ ความคิดจดจ่อ เอาใจฝักใฝ่ ได้แก่ ความมีจิตใจผูกพัน จดจ่อเฝ้าคิดในเรื่องนั้น ใจอยู่กับงาน ไม่ปล่อยใจให้ห่างไป จิตแน่วแน่มั่นคงกับสิ่งที่ทำ เรียกว่า จิตตสมาธิ

(4) วิมังสา ความสอบสวนไตร่ตรอง ได้แก่ การใช้ปัญญาพิจารณาใคร่ครวญหาเหตุผล ในข้อบกพร่องหรือข้อขัดข้องของกิจที่ตนทำ รู้จักคิดหาทางแก้ไขปรับปรุง เป็นการใช้ปัญญารู้จักนำสมาธิ ควบคุมจิตไม่ให้ฟุ้งซ่าน วอกแวก สร้างพลังความคิดในตน เรียกว่าวิมังสาสมาธิ

3) การฝึกสมาธิโดยใช้สติเป็นตัวนำหรือสติปัฏฐาน (พศ. ๒๕๓๐)

สติปัฏฐาน แปลว่า การใช้สติ หรือวิธีปฏิบัติเพื่อใช้สติกับสัมปชัญญะ คือ ตัวปัญญากับสติรู้ ในการพิจารณาภาวธรรมในชีวิตประจำวัน ประกอบด้วย 4 อย่าง คือ

(1) กายานุสติปัฏฐาน คือ การพิจารณาร่างกายและพฤติกรรมของร่างกายของตน เช่น พิจารณาร่างกายขณะยืน นอน นั่ง เป็นต้น โดยใช้สติเกาะอยู่กับร่างกาย ใช้สัมปชัญญะ คือ ตัวปัญญา หรือตัวสติรู้กำหนดพิจารณาตนเอง ให้รู้อยู่ตลอดเวลาว่าตนเองกำลังทำอะไร

(2) เวทนานุสติปัฏฐาน คือ การพิจารณาการเปลี่ยนแปลงของร่างกาย ทั้งที่เป็นอวัยวะและเป็นพฤติกรรม พิจารณาร่างกายของตนเมื่อมีความสุข พิจารณาร่างกายเมื่อมีความทุกข์ เป็นต้น

(3) จิตตานุสติปัฏฐาน คือ กำหนดสติจดจ้องอยู่กับอารมณ์ที่เกิดขึ้นในปัจจุบันนั้น ๆ เช่น กำหนดสติรู้อยู่กับอารมณ์ที่เกิดขึ้นกับการพิจารณาร่างกายขณะยืนอยู่ ปัญญาหรือสติรู้ว่าร่างกายยืนอยู่ หรือรู้ว่าร่างกายของตนยืนอยู่ หากรู้สึกสบายจิตจะเกิดความพอใจ ยืนต่อไปได้ แต่หากเกิดความคับข้องไม่พอใจ จะเกิดทุกข์ คือ ปวดเมื่อย ฟุ้งซ่าน รำคาญ ไม่ตั้งมั่นในจิต

(4) ธัมมานุสติปัฏฐาน คือ กำหนดสติตามรู้กายกับจิตของตนในชีวิตประจำวัน มีความคิดน้อมนำไปสู่ธรรม โดยใช้ปัญญาเป็นตัวพิจารณา เช่น รู้กาย พฤติกรรมของกาย และสติรู้พร้อม แล้วโน้มน้าวจิตให้พิจารณาเข้าสู่ความเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา มีเกิดขึ้น ตั้งอยู่ แล้วดับไป จิตจะมองเห็นธรรมะที่เรียกว่า พระไตรลักษณ์

4) การเจริญสมาธิอย่างมีแบบแผน

การเจริญสมาธิอย่างมีแบบแผน มีคำเรียกอยู่หลายคำ เช่น กรรมฐาน วิปัสสนา เป็นการปฏิบัติโดยผูกจิตอยู่กับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ไม่ให้คิดอย่างเลื่อนลอยฟุ้งซ่าน การเจริญสมาธิอย่างมีแบบแผนตามแนวปฏิบัติของพระพุทธศาสนามี 40 วิธี ที่จะนำเสนอเป็นวิธีอานาปานสติ คือทำสมาธิโดยกำหนดสติอยู่ที่ลมหายใจเข้าออก โดยมีขั้นตอนการปฏิบัติดังนี้

(1) ขั้นเตรียม

ก. สถานที่ ผู้เริ่มปฏิบัติใหม่ ควรหาที่สงบสงัด ไม่ให้มีเสียงและอารมณ์อันรบกวน เพื่อให้บรรยากาศแวดล้อมช่วยเกื้อกูลแก่การปฏิบัติ

ข. ท่านั่ง โดยทั่วไปการเจริญสมาธิจะสามารถปฏิบัติได้ในทุกอิริยาบถ แต่ที่นิยมที่สุด คือ นั่งขัดสมาธิ เพราะเป็นอิริยาบถที่ทำให้ร่างกายอยู่ในภาวะผ่อนคลายสบายและปฏิบัติอยู่ได้นานไม่เมื่อยล้า

(2) ชั้นปฏิบัติ

ก. ฝึกให้มีสติหรือดำรงสติ หมายถึง การรวบรวมสติมาไว้ที่ตรงจุดใดจุดหนึ่งในร่างกาย ไม่เพ่ง ไม่ช่างใดช่างหนึ่ง โดยเฉพาะปล่อยให้จิตถูกห่อหุ้มด้วยสติของตนอย่างมั่นคง

ข. การกำหนดลมหายใจ เมื่อกำหนดสติได้มั่นคงแล้วก็เริ่มกำหนดลมหายใจ การกำหนดลมหายใจ คือ การหายใจเข้าออกให้เป็นไปตามธรรมชาติในขณะนั้น โดยหายใจเข้าและหายใจออกด้วยสติ ให้มีสติอยู่กับลมหายใจตลอดเวลา ยึดหลักว่า ทำนั่งตัวตรง ดำรงสติมั่น มีสติหายใจออก มีสติหายใจเข้า หากจะให้เป็นการดีควรกำหนดสติพร้อมกับบริกรรม คือ หายใจเข้ากำหนดสติว่า พุท หายใจออกกำหนดสติว่า โธ เช่นนี้ตลอดไปโดยสม่ำเสมอ

ตามธรรมชาติของการหายใจ จะจัดระเบียบเอาไว้ คือลมหายใจต้องวิ่งเข้าออก โดยมีจุดเริ่มต้นและจุดสิ้นสุด ทราบได้จากความรู้สึกกระทบของลมหายใจกับอวัยวะในร่างกาย เมื่อแรกหายใจเข้าจะเกิดการกระทบที่ปลายจมูก และมีความรู้สึกว่ามันได้เคลื่อนไปตามหลอดลมเข้าไปในท้อง โดยประมาณว่าเมื่อถึงกลางท้องลมหายใจจะหยุดลง และเตรียมตัวที่จะวิ่งออก นักฝึกสมาธิจะกำหนดทางเดินลมหายใจเอาไว้ เป็นหายใจเข้าเริ่มที่ปลายจมูกสิ้นสุดที่สะดือ หายใจออกเริ่มที่สะดือ สิ้นสุดที่ปลายจมูก

ลมหายใจของคนทั่วไป มีความเกี่ยวเนื่องกับอารมณ์ของจิต ในขณะที่มีลมหายใจยาวแสดงว่าคนอยู่ในช่วงของอารมณ์ดี สุขภาพร่างกายแข็งแรง แต่หากลมหายใจเร็ว สั้น แสดงว่าร่างกายกำลังผิดปกติ ซึ่งผู้ฝึกสมาธิจำเป็นต้องทราบและเข้าใจธรรมชาติของร่างกาย ของจิตและของลมหายใจ เพื่อให้สามารถบังคับจิตให้สงบ ไม่ฟุ้งซ่านลงได้ การฝึกจิตให้สงบจนเป็นสมาธิเสมอจนมีความชำนาญ จะเกิดพลังอำนาจสมาธิ พลังอำนาจจิต เกิดภูมิรู้ ในจิตสมาธิได้เป็นอย่างดี

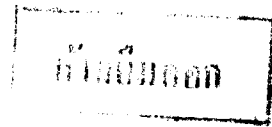
2.3.3 ปัญหา

1) ศัพท์และความหมาย

คำศัพท์ในพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นพุทธพจน์บันทึกในพระไตรปิฎกเป็นภาษาบาลี ที่เกี่ยวข้องกับความรู้และปัญหาที่ใช้ในพระพุทธศาสนา ได้มีผู้รวบรวมไว้มี 22 คำศัพท์ ได้แก่

- (1) ธี คือ ปัญญาทรงไว้ซึ่งประโยชน์
- (2) ปัญญา คือ ความรู้ทั่ว
- (3) พุทธิ คือ ปัญญาเครื่องรู้
- (4) เมธา คือ ปัญญาเครื่องกำจัด

- (5) มติ คือ ความคิด ความเห็น
- (6) มุติ คือ ความเข้าใจ
- (7) ฎริ คือ ปัญญาว่างขวาง
- (8) มันทา คือ ความรู้ในคัมภีร์
- (9) เวทนา คือ การรู้อารมณ์
- (10) วิชา คือ ความรู้ 3 ประการ ได้แก่ พระเวท ลีปะหรือศิลปศาสตร์

และความรู้ที่เกิดจากสมาธิหรือรู้แบบพุทฺธิ

- (11) โยนิโสมนสิการ คือ ความรู้แห่งการเข้าถึงเหตุ
- (12) ปฏิภาณ คือ ความรู้แตกฉาน
- (13) วิปัสสนา คือ ปัญญาเห็นไตรลักษณ์
- (14) สัมมาทิฏฐิ คือ ความเห็นถูกต้อง
- (15) วิมิงสา คือ ปัญญาเลือกเฟ้น
- (16) สัมปชัญญะ คือ ความรอบคอบ
- (17) เนปกะ คือ ปัญญารักษาตน

(18) ญาณ กับ ทัสสนะ แยกเป็น 2 คำ มักใช้รวมกับปัญญาคำหนึ่ง เป็นปัญหานทัสสนะ คือ การรู้ไตรลักษณ์หรือความรู้ที่เกิดจากสมาธิ เช่น ทิพจักขุ

(19) ตักกะ วิตัก และสังกัปปะ แยกเป็น 3 คำ มีความหมายเหมือนกัน คือ ความคิด

คุณสมบัติของปัญญาในทางพระพุทธศาสนา แสดงได้เป็น 6 ลักษณะ ดังนี้

(1) ปัญญาที่หมายเอาในพระพุทธศาสนา คือ วิปัสสนาอันประกอบด้วยกุศลจิตเป็นวิปัสสนาญาณ อันเป็นอุทยัพพญาณ คือ การเห็นนามรูปมีลักษณะเกิดขึ้นและเสื่อมไปเสมอ เหมือนฟองน้ำและหยับแตกที่เกิดขึ้นจากเหตุปัจจัยแล้วแตกดับไป เป็นต้น และมีสังจัญโลกมิกญาณ คือ การเห็นอริยธรรม 4 ประการ แจ่มแจ้งชัดเจน ตามกำลังของญาณทัสสนะนั้น แล้วกำจัดกิเลสให้ขาดไปด้วยกำลังของอริยมรรคญาณที่เกิดขึ้นถึง 4 ขั้นตามลำดับ เป็นที่สุด ซึ่งนำมาสู่การบรรลุธรรมขั้นสุดยอดที่เรียกว่า อาสวัชชญาณ

(2) คุณธรรมที่ได้ชื่อว่าปัญญานั้น เพราะความหมายว่ารู้ทั่ว คือ รู้โดยประการต่างๆ วิเศษกว่าอาการที่รู้จักและอาการที่รู้แจ้ง นั่นคือ แม้เมื่อสัญญาความรู้จัก ญาณความรู้แจ้ง และปัญญาความรู้ทั่ว เป็นความรู้ด้วยกันก็จริง แต่สัญญาก็เป็นแต่ความรู้จักอาการว่า รู้นั้นมีสีเขียว

มีสีเหลืองเท่านั้น ไม่อาจให้ถึงความเข้าใจตลอดซึ่งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตาได้ วิทยาน ฐารมณว่า รูปเขียว เหลืองด้วย ทำให้ถึงความเข้าใจตลอดซึ่งไตรลักษณ์ด้วย แต่ไม่อาจส่งให้ถึงความเกิดปรากฏขึ้นแห่งมรรคได้ ส่วนปัญหารู้อารมณ์และทำให้ถึงความเข้าใจตลอดซึ่งไตรลักษณ์ตามนัยที่กล่าวแล้วด้วย ส่งให้ถึงความเกิดปรากฏขึ้นแห่งมรรคได้ด้วย

(3) ลักษณะ รส ความปรากฏ และปฏิจจาทันตยาแห่งปัญญา เมื่อปัญญารู้ธรรม คือ การขจัดเสียซึ่งความมืดคือโมหะ อันปิดบังสภาวะแห่งธรรมทั้งหลายเป็นรส มีความหายหลงเป็นเครื่องปรากฏหรือเป็นผล ส่วนสมาธิจัดว่าเป็นปฏิจจาทันตยาเหตุใกล้ของปัญญานั้น ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า ผู้มีจิตเป็นสมาธิย่อมรู้เห็นตามความเป็นจริง

(4) ปัญญาจำแนกเป็น 4 จำพวก ดังนี้

ก. ปัญญาที่เป็นอย่างเดียว คือ เป็นโดยลักษณะ ได้แก่ การตรัสรู้สภาวะแห่งธรรม

ข. ปัญญาที่เป็นสอง คือ ที่เป็นโลกียะ และเป็นโลกุตระ

ค. ปัญญาที่เป็นสาม คือ

1. ปัญญาที่ได้มาด้วยตนเอง เป็นจิตตมยปัญญา สำเร็จได้ด้วยการพิจารณาไตร่ตรอง ตามลำพังความคิดของตน

2. ปัญญาที่ได้มาจากผู้อื่น เป็นสุตตมยปัญญา สำเร็จได้ด้วยการฟังจากผู้อื่น

3. ปัญญาที่ได้มาโดยปฏิบัติ เป็นภาวนามยปัญญา สำเร็จลงได้ด้วยการภาวนาอุปปนาสมาธิ

ง. ปัญญาที่เป็นสี่ คือ ปัญญาที่รู้แจ้งในอริยสัจสี่ ได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค

(5) การพัฒนาปัญญาให้เจริญงอกงามหรือพัฒนาตนให้เป็นพหุสัจมี 5 ประการ คือ

ก. พหุสัจตา คือ เป็นผู้เรียนมาก ฟังมาก

ข. ธตา คือ เป็นผู้จำได้

ค. วจสา ปริจิตา คือ ท่องบนจนคล่องปาก

ง. มนสาณุปเปกขิตา คือ สร้างให้เป็นภาพพจน์ขึ้นในใจ

จ. ทิฏฐิยา สุปปฏิวิธตา คือ ขบให้แตกด้วยทฤษฎี (สำนักงานคณะกรรมการ

ข้าราชการพลเรือน, 2536)

(6) อานิสงส์แห่งการพัฒนาปัญญานั้นมีหลายประการ เริ่มต้นแต่การละมิจาภิภูจฺจน ถึงบรรลุพระอรหัตตผลในที่สุด

กระบวนการของความรู้ในพระพุทธธรรม อาจจำแนกได้เป็น 2 ประเภท คือ ความรู้อย่างต่ำ เรียกว่า โลกียปัญญา และความรู้อย่างสูง เรียกว่า โลกุตตรปัญญา อย่างแรกเป็นความรู้ที่อยู่ในวิสัยปุถุชน อย่างหลังเป็นความรู้ของพระอรหันต์ ซึ่งพ้นจากอำนาจของกิเลส การจัดเรียงความรู้ ตั้งแต่อย่างต่ำไปหาอย่างสูง แบ่งได้เป็น 6 ระดับ ดังนี้

(1) ความรู้ระดับวิญญาณหรือการรับรู้(Consciousness) คือความรู้แจ้งอารมณ์ ความรู้แรกเริ่มเมื่อได้เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น เป็นต้น ซึ่งต่อไปจะกลายเป็นเวทนาและสัญญาเรื่อยไป ตามลำดับ ความรู้ระดับวิญญาณนี้ เกิดจากการสัมผัสกันระหว่างอายตนะทั้ง 6 ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ กับ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรม

(2) ความรู้ระดับสัญญา(Perception) คือ ความกำหนดได้หมายรู้ เป็นความรู้ระดับรู้อาการ เครื่องหมาย ลักษณะต่าง ๆ อันเป็นเหตุให้จำอารมณ์นั้น ๆ ได้ เช่น รู้ลักษณะ รู้สี สันฐาน รู้ทรวดทรง ตลอดจนชื่อเรียกและสมมุติบัญญัติต่าง ๆ ว่า เขียว ขาว เบา หนัก อ้วน ผอม ปากกา นาฬิกา เป็นต้น ความรู้ขั้นสัญญานี้ เกิดขึ้นเพราะอาศัยการเทียบเคียงประสบการณ์ หรือความรู้เดิมกับความรู้หรือประสบการณ์ใหม่ความรู้ขั้นวิญญาณกับความรู้ขั้นสัญญา เกิดขึ้นด้วยกันอย่างใกล้ชิด มีความสัมพันธ์กันอยู่เสมอ ดังนั้น องค์ธรรม คือ สติ จึงเป็นองค์ประกอบที่จำเป็น และเป็นคุณประโยชน์แก่จิต ในการกำกับการรับรู้อารมณ์อยู่ตลอดเวลา เมื่อปราศจากสติ ความรู้ขั้นสัญญาก็ไม่เป็นไปตามระบบ คือ เกิดอาการหลงลืม เลอะเลือน สติพิน่เพื่อนได้ จึงอาจกล่าวได้ว่าความรู้ระดับสัญญานี้ คือ กระบวนการเก็บรวบรวมสะสมข้อมูลของการเรียนรู้และวัตถุดิบสำหรับความคิดนั่นเอง

(3) ความรู้ระดับทัญญูหรือมโนภาพ(Conception) คือ ความเห็น ความเชื่อถือ ความเข้าใจตามนัยเหตุผล ทศนคติในการมองโลกและชีวิต ตลอดจนค่านิยมต่างๆ ซึ่งสามารถแบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ ความเห็นความเข้าใจเกี่ยวกับคุณค่า กับ ความเห็นความเข้าใจเกี่ยวกับความจริง ความรู้ระดับทัญญูนี้เป็นทฤษฎี เพราะเป็นความรู้ที่เกิดจากการพิจารณาไตร่ตรอง หาความจริงที่อยู่เบื้องหลังปรากฏการณ์ เช่น การพิจารณาเห็นความเป็นคน ที่อยู่เบื้องหลังคนทุกคน เห็นความเป็นอนิจจัง คือความเปลี่ยนแปลงที่อยู่เบื้องหลังสรรพสิ่งทั้งปวง เห็นความทุกข์ที่อยู่เบื้องหลังชีวิตทั้งหลาย เป็นต้น ความรู้ระดับทัญญูเกิดขึ้นจากการฟัง หรือสุตมยปัญญา และการคิด หรือ จิตมยปัญญา พุทธธรรมจำแนกความรู้ระดับทัญญูเป็น 2 ประเภท ได้แก่

ก. มิจาทิฐิ คือ ความเห็นผิด เนื่องจากปัจจัยสภาพแวดล้อมไม่ดี และ โยนิโสมนสิการ คือ การกระทำในใจไม่แยบคาย ไม่ถูกต้อง คิดไม่ถูกวิธี

ข. สัมมาทิฐิ คือ ความเห็นชอบ เช่น ความเห็นชอบ เห็นถูกต้องตามหลักอริยสัจ เป็นต้น ทิฐิเมื่อกลายเป็นสัมมาทิฐิก็จัดเป็นปัญญา แม้ว่าขั้นเริ่มต้นของสัมมาทิฐิจะเป็นความเห็นหรือความเชื่ออยู่ก็ตาม เพราะความเห็นหรือความเชื่อนั้น สอดคล้องกับความเป็นจริง ฉะนั้นสัมมาทิฐิจึงจำแนกได้เป็น 2 ระดับ คือ

1. โลภียสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบระดับโลกีย์ คือ ความเห็น ความเชื่อ ความเข้าใจโลกและชีวิตที่ถูกต้องตามหลักความดี สัมพันธ์กับคลองธรรม ศีลธรรม ซึ่งมีปัจจัยภายนอกเป็นองค์ประกอบ คือ สิ่งแวดล้อมที่ดี สังคมมนุษย์ที่เป็นธรรม และมีกัลยาณมิตรเป็นเพื่อนร่วมงานร่วมชีวิต และมีองค์ประกอบภายในคือ โยนิโสมนสิการ มีกุศลธรรม โลภียสัมมาทิฐิ นี้ เป็นความรู้ที่สัมพันธ์กับคุณค่าทางจริยะ เช่น กุศล บุญ อกุศล บาป เป็นต้น ซึ่งมีลักษณะเป็นหลักการ กฎเกณฑ์ มาตรฐาน ความเชื่อถือที่มนุษย์ปรุงแต่งสร้างสรรค์ขึ้น ทั้งยังขึ้นอยู่กับโอกาส และสถานที่เปลี่ยนแปลงไปตามอิทธิพลของสภาพสิ่งแวดล้อมและความเห็นไปของสังคม

2. โลกุตตรสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบระดับโลกุตตร คือ ไม่ขึ้นต่อ โลภียวิสัย ได้แก่ ความรู้เกี่ยวกับโลกและชีวิตที่ถูกต้องตามความเป็นจริง หรือรู้เข้าใจตามสภาวะของธรรมชาติ ความรู้ขั้นนี้เกิดขึ้นด้วยปัจจัยภายใน คือ โยนิโสมนสิการเป็นสำคัญ ส่วนปัจจัยภายนอก คือ ปรโตโฆสะ เป็นเพียงเครื่องช่วยกระตุ้นให้ใช้โยนิโสมนสิการเท่านั้น กล่าวคือสัมมาทิฐิระดับโลกุตตรจะไม่อาจเกิดขึ้นเพียงจากการฟัง การคิด หรือเชื่อตามคนอื่นด้วยศรัทธาเท่านั้น แต่จะต้องเกิดจากความเพียรพยายามที่จะรู้ความจริงตามสภาวะ ต้องเอาธรรมชาติเป็นข้อพิจารณาโดยตรง ความรู้ระดับนี้ไม่เป็นหลักการ มาตรฐาน หรือข้อบัญญัติที่คนจะปรุงแต่งได้ เป็นอิสระจากสิ่งหลอหลอมแวดล้อม ไม่ว่าทางสังคมหรือวัฒนธรรม แต่เป็นอิทธิพลของข้อปฏิบัติที่เรียกว่า อริยมรรคมืองค์แปดเท่านั้น ความรู้ระดับนี้ไม่ขึ้นหรือติดอยู่กับกาลเทศะ พ้นจากอิทธิพลของสิ่งสารวัฏอย่างเด็ดขาด

(4) ความรู้ระดับอภิญญา (Extrasensory perception) ความรู้ระดับนี้ เป็นความสามารถพิเศษของจิต คือ การรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ ของจิต โดยอาศัยพลังจิตโดยตรง ไม่ต้องอาศัยตา หู จมูก ลิ้น และกาย หรือสัมผัสใด ๆ โดยไม่ขึ้นกับกาลเทศะ (Time and space) ความรู้ขั้นนี้เกิดจากการพัฒนาจิตตามหลักสมาธิจนถึงขั้นฌาน เรียกว่า วิชชา 8 ประการ คือ

ก. วิปัสสนาญาณ คือ ความรู้เห็นสภาพกายและจิต โดยการเข้าสมาธิ

ข. มโนมยิทธิ คือ อภินิหารแห่งจิตที่เป็นสมาธิแน่นแน่วบริสุทธิ ซึ่งสามารถเนรมิตกายสำเร็จด้วยใจ

ค. อิทธิวิธี คือ อภินิหารแห่งจิตที่เป็นสมาธิแน่นแน่วบริสุทธิ สามารถแสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ได้

ง. ทิพโสต คือ หูทิพย์สามารถฟังเสียงใกล้ไกล เสียงเทวดา วิญญาณได้

จ. เจโตปริยญาณ คือ การกำหนดรู้ความคิดจิตใจของผู้อื่นได้

ฉ. บุพเพนิวาสานุสติญาณ คือ ความรู้สามารถระลึกชาติได้

ช. ทิพจักขุ หรือจตุตตูปาตญาณ คือ ความสามารถในการเห็นสรรพสัตว์ ซึ่งกำลังเกิด แก่ เจ็บ ตาย ได้ดี ตกยาก เพราะกรรมที่ทำได้

ซ. อาสวักขยญาณ คือ ปัญญา รู้จักทำอาสวะให้สิ้นไป อาสวะ หมายถึง เครื่องหมักดองจิตใจให้เศร้าหมอง เกิดความทุกข์เดือดร้อนนานาประการ และย่อมรู้ธรรมตามหลักอริยสัจ พ้นจากกาม ความขุ่นข้อง และอวิชชา เมื่อจิตหลุดพ้นก็เกิดปัญญาหยั่งรู้ว่าพ้นจากกิเลสอาสวะทั้งปวง มีภาวะเป็นความสะอาด สว่าง สงบ

วิชาหรืออภิญญา 7 ประการแรก อยู่ในโลกียวิสัย ปุณฺณธรรมตาอาจมีได้ ส่วนอภิญญาชั้นที่ 8 เป็นโลกุตตรเป็นญาณของพระอริยบุคคลชั้นพระอรหันต์เท่านั้น

(5) ความรู้ระดับญาณ(Intuitive insight) ความรู้ระดับนี้เป็นความรู้หยั่งรู้สภาวะแห่งความจริงรวบยอดที่อยู่เบื้องหลังแห่งปรากฏการณ์ทั้งหลายตามความเป็นจริง สัมพันธ์กับภาคปฏิบัติโดยตรง กล่าวคือ ความรู้ระดับนี้เป็นผลของการปฏิบัติตามมรรคมืองค์แปด หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือ การปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา ได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญาตามลำดับ ขั้นตอนแห่งการเจริญก้าวหน้าของความรู้นี้ เรียกว่า วิปัสสนาญาณ มี 9 ขั้น ดังนี้

ก. อุทฺธัพพญาณ คือ ญาณเห็นรูปนามมีลักษณะเกิดขึ้นและเสื่อมไปเสมอ

ข. ภังคญาณ คือ ญาณเห็นรูปนามมีลักษณะเคลื่อนสลายไป

ค. ภยตูปัญฐานญาณ คือ ญาณเห็นรูปนามเป็นสิ่งที่น่าสะพรึงกลัว

ง. อาทินวญาณ คือ ญาณเห็นรูปนามเต็มไปด้วยทุกข์โทมนัส เบื่อหน่าย

จ. นิพพิทาน คือ ญาณเห็นรูปนามน่า เบื่อหน่ายจนถอนการวาทะจากรูปนาม

ฉ. มุญฺจิกัมมตาญาณ คือ ญาณเห็นเหตุผลว่า เมื่อไม่มีรูปนาม ทุกข์ย่อมไม่มี

ช. ปฏิสังขชาญาณ คือ ญาณเห็นเครื่องปลดปล่อยตนจากรูปนาม

ซ. สังขารุเปกชาญาณ คือ ญาณเห็นว่ารูปนามเป็นไปตามเหตุปัจจัย

ณ. สัจจานุโลมิกญาณ คือญาณเห็นอริยสัจ แล้วกำจัดกิเลสให้ขาดไปตามกำลังอริยมรรคที่เกิดขึ้นถึง 4 ชั้นตามลำดับ ชั้นสุดท้ายสามารถทำลายอาสวะ ให้เด็ดขาดไปโดยสิ้นเชิง ผู้บรรลุถึงขั้นนี้ เรียกว่า พระอรหันต์

ผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานผ่านญาณชั้น 9 ไปแล้วได้ 1 ครั้ง ก็จะบรรลุญาณพระโสดาบัน ผ่านไปได้ 2 ครั้ง ก็จะบรรลุญาณพระสกทาคามี ผ่านไปได้ 3 ครั้ง จะบรรลุญาณพระอนาคามี ผ่านไปได้ 4 ครั้ง ก็จะได้อบรมรณญาณของพระอรหันต์ เมื่อมรรคญาณเกิดขึ้น กิเลสที่เป็นเหตุให้บุคคลติดข้อง ไม่บริสุทธิ์ ไม่หลุดพ้น จะถูกทำลายไปด้วยกำลังแห่งมรรคญาณนั้น รวมเรียกว่า อาสวัชฌญาณ ผู้บรรลุอรหันต์เพราะปฏิบัติตามคำสอนของผู้อื่น คือ พระพุทธเจ้า เรียกว่าอรหันตสาวก ผู้บรรลุอรหันต์โดยพากเพียรและปัญญาดตนเอง แต่ไม่สามารถสอนผู้อื่นให้รู้ตาม ไม่อาจตั้งศาสนาของตนเองได้ เรียกว่า พระปัจเจกพุทธเจ้า ส่วนผู้บรรลุอรหันต์โดยความพากเพียรและปัญญาของตนเอง และสั่งสอนผู้อื่นให้รู้ตามได้ เรียกว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้า อากาการบรรลุ อาสวัชฌญาณ เรียกว่า การตรัสรู้ (Enlightenment)

(6) ปรากฏการณ์ทางจิตที่เรียกว่า การตรัสรู้หรือการบรรลุอรหัตตผลนั้น จัดว่าเป็นความรู้ระดับญาณสูงสุดในพระพุทธศาสนา ความรู้ขั้นสูงสุดนี้ คือ รู้ว่าตนหลุดพ้นจากสภาวะธรรมฝ่ายสังขตะแล้ว เรียกว่าวิมุตติญาณทัสสนะ และเมื่อบรรลุโลกุตตรธรรมแล้ว ก็รู้ว่าตนได้อยู่ครบพรหมจรรย์จบรอบแล้ว กิจที่พึงกระทำทุกอย่างได้กระทำเสร็จแล้ว ได้บรรลุความเป็นอิสระจากโลกียธรรมโดยสมบูรณ์ กิจอื่นที่จะพึงกระทำไม่มีอีกต่อไปแล้ว

การทำหน้าที่ของความรู้ในอริยสัจสี่ หรือการรู้จักในอริยสัจเรียกว่า กิจญาณ คือ ความรู้ซึ่งสามารถทำหน้าที่กำจัดกิเลสชั้นต่าง ๆ และนำไปสู่การบรรลุสัมมาสัมโพธิญาณ หรือความรู้ขั้นสูงสุดในพระพุทธศาสนา คือ

(1) ทุกข์ หมายถึง รู้สภาวะที่เป็นทุกข์ ซึ่งจะต้องกำหนดรู้ตามสภาพที่แท้จริงของมัน เรียกว่า กิจญาณในทุกข์

(2) สมุทัย หมายถึง รู้สิ่งที่เป็สาเหตุแห่งทุกข์ ซึ่งต้องกำจัดเสียเรียกว่ากิจญาณในสมุทัย

(3) นิโรธ หมายถึง รู้ภาวะดับทุกข์ ซึ่งต้องกระทำให้แจ้งประจักษ์เรียกว่ากิจญาณในนิโรธ

(4) มรรค หมายถึง รู้ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ซึ่งจะต้องฝึกฝนปฏิบัติ เรียกว่ากิจญาณในมรรค

กิจภูณนี้ เป็นอย่างหนึ่งในบรรดาภูณสามที่เกี่ยวกับอริยสัจสี่ ใช้เป็นเกณฑ์สำหรับวัดความตรัสรู้ กล่าวคือ เมื่อใดรู้อริยสัจสี่แต่ละอย่างด้วยภูณครบทั้งสามแล้ว เมื่อนั้นจึงจะชื่อว่ารู้หรือเป็นผู้ตรัสรู้แล้ว ภูณสามนั้นเรียกชื่อเต็มว่า ภูณทัสสนะ อันมีปรัวฏสาม ที่หมายถึงการหยั่งรู้ หยั่งเห็นครบ 3 รอบ ดังนี้

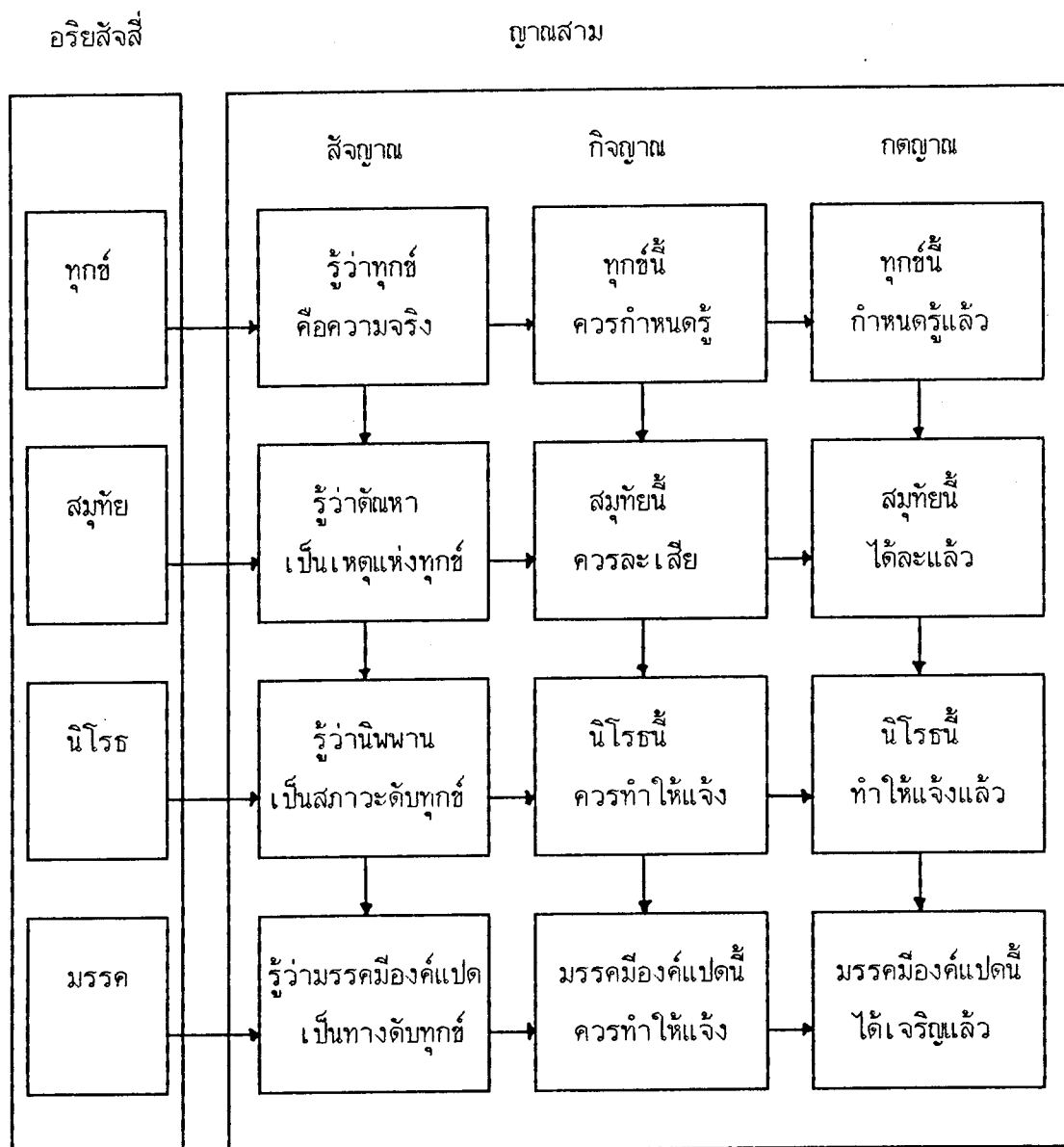
1. สัจภูณ หยั่งรู้สัจจะ คือ หยั่งรู้หรืออริยสัจสี่ แต่ละอย่างตามที่เห็น ว่านี้ทุกข์ นี้ทุกข สมุทัย นี้ทุกขนิโรธคามินีปติปทา หรือโดยนัย คือ ทุกข์คืออย่างนี้ เหตุแห่งทุกข์คืออย่างนี้ ภาวะดับทุกข์คืออย่างนี้ ทางแก้ไขดับทุกข์คืออย่างนี้

2. กิจภูณ หยั่งรู้กิจ คือ หยั่งรู้หน้าที่ที่จะต้องทำต่ออริยสัจสี่แต่ละอย่าง ว่าทุกข์ ควรกำหนดรู้ สมุทัยควรละเสีย เป็นต้น

3. กตภูณ หยั่งรู้การอันทำแล้ว คือ ความหยั่งรู้ว่ากิจอันต้องทำในอริยสัจสี่แต่ละอย่างนั้นได้ทำเสร็จแล้ว คือรู้ว่า ทุกข์ควรกำหนดรู้ สมุทัยควรละ ก็ละได้แล้ว นิโรธควรทำให้แจ้ง ก็ได้ประจักษ์แจ้งแล้ว มรรคควรปฏิบัติ ก็ได้ปฏิบัติแล้ว

ปรัวฏสามหรือวน 3 รอบ นี้เป็นไปในอริยสัจสี่ครบทุกข้อ รวมเป็น 12 ภูณทัสสนะ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อาการสิบสองหรือ 12 รายการนั่นเอง พระพุทธองค์ทรงมีภูณทัสสนะ ตามเป็นจริงในอริยสัจสี่ ครบปรัวฏสาม มีอาการสิบสอง คือ ได้รู้แจ้งครบ 12 รายการแล้ว จึงปฏิญาณพระองค์ว่า ทรงบรรลุอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ

หลักภูณทัสสนะมีอาการสิบสอง หรือความรู้ครบ 12 รายการนี้ ใช้เป็นเกณฑ์ตรวจสอบความสำเร็จในการปฏิบัติเพื่อบรรลุ ตั้งแต่ชั้นโสดาปัตติมรรคขึ้นไป จนกระทั่งอรหัตตผล ซึ่งอาจแสดงให้เห็นเป็นแผนภูมิได้ดังนี้ (เดือน คำดี, 2534)

แผนภูมิที่ 1 แสดงหลักญาณทัสสนะ มีอาการสิบสอง

ความรู้ในพุทธศาสนารวมอยู่ในปริญาสาม คือ

(1) ญาตปริญา ความรู้ที่เป็นการรู้จักปรากฏการณ์เรื่องราวหรือลักษณะของสิ่งใด สิ่งหนึ่งเป็นแบบเฉพาะอย่างเฉพาะสิ่ง แม้จะรู้จักสิ่งนั้นอย่างครบกระบวนการ เช่น รู้ว่าสิ่งนั้นคือ อะไร เกิดขึ้นได้อย่างไร มีอะไรเป็นเหตุปัจจัย ตั้งอยู่ได้อย่างไร สัมพันธ์กับสิ่งอื่นอย่างไร เสื่อมสลายไปเพราะเหตุและเวลาใด เป็นต้น การรู้อย่างนี้เรียกว่าเป็นความรู้พื้นฐาน ได้แก่ ความ

รู้ชั้นวิญญาน และสัญญา

(2) ตีรณปริญา ความรู้ที่เป็นการตรองเห็น เป็นความรู้ที่เกิดจากการตรึงตรองตามอาการของ โลกและชีวิตที่ปรากฏอยู่ โดยการใช้หลักเหตุผลหรือตรรกศาสตร์เป็นเครื่องมือในการตรึงตรอง แล้วได้ความรู้เห็นออกมาเป็นกฎเกณฑ์ทฤษฎี หรือมติเกี่ยวกับปรากฏการณ์นั้นอย่างรวบยอด เช่น เห็นอนิจจัง คือความเปลี่ยนแปลงความเป็นสภาพลัดวับอันทนไต่ยาก เห็นทุกขัง คือความไม่อยู่ในอำนาจบังคับ เห็นอนัตตา คือความเป็นสภาพหาตัวตนมิได้ ว่าเห็นลักษณะทั่วไปและเสมอภาคของสรรพสิ่ง เป็นต้น ความรู้ชั้นนี้ ได้แก่ ชั้นทฤษฎีและชั้นอภิญาบางระดับ

(3) ปหานปริญา ความรู้ที่เป็นการหยั่งรู้และกำจัดละกิเลส เป็นความรู้ที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานแห่งวิปัสสนา สามารถนำไปใช้แก้ปัญหาชีวิตคือความทุกข์ได้อย่างสิ้นเชิง ความรู้ชั้นนี้เป็นเครื่องมือปฏิบัติทำลายกิเลสตัณหาโดยตรง อาจเทียบได้กับความรู้ชั้นอภิญาและชั้นญาณ ในฐานะเป็นอุปกรณ์แห่งความเป็นพระอรหันต์ และเป็นความรู้ที่เกิดจากการปฏิบัติตามพุทธจริยธรรมระดับสูงเท่านั้น

หากกล่าวโดยสรุปจะได้ว่า ความรู้ในพระพุทธธรรมจำแนกเป็น 2 ส่วน คือ โลภียปัญญา กับโลกุตตรปัญญา โลภียปัญญาเป็นความรู้ในวิสัยแห่งสังสารวัฏเวียนว่ายตายเกิด ส่วนโลกุตตระไม่อยู่ในวิสัยโลกีย แต่เป็นความรู้ที่ทำให้ผู้รู้กับสิ่งที่ถูกรู้เป็นสิ่งเดียวกัน ทำให้ปัญญชนกับนิพพานเป็นสิ่งเดียวกัน แล้วกลายเป็นพระอรหันต์หรือพระอรหันต์ในที่สุด

2.4 แนวทางแห่งไตรสิกขาโดยยัตถกัมมมรรคมีองค์แปด

ไตรสิกขาเป็นแนวทางในการปฏิบัติ 3 ชั้น โดยเริ่มจากการประพฤติทางกายและวาจา ซึ่งเป็นการศึกษาในเรื่องศีลหรือเรียกว่าศีลสิกขา แล้วประณีตขึ้นมาถึงการฝึกปฏิบัติจิต ซึ่งเป็นการศึกษาในเรื่องสมาธิ หรือเรียกว่าจิตตสิกขา จนขึ้นมาถึงระดับสูงสุดเป็นการศึกษาในเรื่อง ปัญญา หรือที่เรียกว่าปัญญาสิกขา พระศรีวิสุทธิกวี ได้กล่าวถึงแนวทางการปฏิบัติไตรสิกขาว่า หากศึกษาปฏิบัติให้สูงขึ้น หรือทำให้ดียิ่งขึ้นจนถึงขั้นมรรคมีองค์แปด จัดเป็นการศึกษาปฏิบัติในระดับโลกุตตระ อันเป็นการศึกษาปฏิบัติขั้นสูงในพระพุทธศาสนา โดยเรียกจำแนกเป็น อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขาตามลำดับ ซึ่งสรุปรวมเป็นดังนี้

2.4.1 สัมมาวาจา คือ พุตฺเตจาณุกตฺตัง สัมมากัมมัตตะ คือ การกระทำถูกต้อง และสัมมาอาชีวะ คือ การหาเลี้ยงชีพถูกต้อง เป็นการศึกษาปฏิบัติในทางกาย วาจา จึงรวมเป็น อธิศีลสิกขา

2.4.2 สัมมาวายามะ คือ ความเพียรถูกต้อง สัมมาสติ คือ การมีสติระลึกได้ถูกต้องและสัมมาสมาธิ คือ การมีความตั้งใจมั่นถูกต้อง เป็นการศึกษาปฏิบัติในทางจิต จึงรวมเรียกว่า อธิจิตตสิกขา

2.4.3 สัมมาทิฏฐิ คือ ความเห็นถูกต้อง สัมมาสังกัปปะ คือ ความนึกคิดถูกต้อง เป็นการศึกษาปฏิบัติในเรื่องปัญญา จึงรวมเป็น อธิปัญญาสิกขา

ไตรสิกขาหรือศีล สมาธิ ปัญญา ซึ่งเป็นแนวทางปฏิบัติให้ถึงพร้อมเพื่อการดับเหตุแห่งทุกข์ นั้น เมื่อนำไปผสมกับมรรคมงคลแปด จะสรุปความหมายและแนวทางปฏิบัติได้ดังนี้

1) สัมมาทิฏฐิ คือ ความเห็นถูกต้อง ซึ่งเป็นส่วนสำคัญของการปฏิบัติ เพราะถ้าปราศจากสัมมาทิฏฐิแล้วย่อมไม่สามารถรู้หรือแยกข้อปฏิบัติต่าง ๆ ได้ว่าถูกหรือผิด ดังนั้นการเสริมสร้างสัมมาทิฏฐิให้เกิดขึ้น จึงเป็นสิ่งสำคัญและปัจจัยที่ทำให้เกิดสัมมาทิฏฐินั้น มี 2 ประการ คือ

(1) ศรัทธา หมายถึง การไว้วางใจในปัญญาของผู้อื่น เชื่อถือในความรู้ของผู้อื่น เช่น การปฏิบัติตามคำแนะนำสั่งสอน การศึกษาจากเอกสารตำราที่มีผู้ได้เขียนไว้ เป็นต้น การศึกษาหรือการปฏิบัติเช่นนี้ ปัญญาที่เกิดขึ้นเป็นปัญญาที่เริ่มต้นจากปัจจัยจากภายนอก

(2) โยนิโสมนสิการ หมายถึง การใช้ความรู้ลึกลับนึกคิดแห่งตน คิดให้เป็น คิดให้ถูกวิธี ซึ่งเป็นปัญญาที่เกิดจากปัจจัยภายใน (พระราชวรมนี, 2529)

สัมมาทิฏฐิ แบ่งออกเป็น 2 ระดับ ดังนี้

- ระดับโลกียะ เป็นระดับที่มีความคิดเห็นที่ถูกต้อง แยกได้ว่าอะไรเป็นความดีอะไรเป็นความชั่ว อะไรเป็นบาปอะไรเป็นบุญ อะไรเป็นประโยชน์อะไรเป็นโทษ อะไรควรประพฤติอะไรควรละเว้น สัมมาทิฏฐิในระดับนี้นอกจากจะมีความคิดเห็นถูกต้องแล้วจะต้องถือปฏิบัติ เพื่อเว้นเหตุแห่งทุกข์และสร้างสุขแก่ตนและสังคมได้ด้วย

- ระดับโลกุตตระ เป็นระดับการมีญาณรู้หรือวิสัยสูง หมายถึง มีความรู้และการปฏิบัติที่ถึงพร้อมเพื่อดับกองกิเลส อันเป็นเหตุแห่งทุกข์ โดยมุ่งหวังในสุขนิพพาน (วุฒิกรินทร์ เหมกว่าเก่า, 2530)

จากที่กล่าวมานี้จะเห็นได้ว่าสัมมาทิฏฐิ เป็นจุดเริ่มต้นในการปฏิบัติธรรมตามหลักไตรสิกขา และเป็นสิ่งที่มีบทบาทอยู่ตลอดเวลาในทุกขั้นตอนของการปฏิบัติธรรม สัมมาทิฏฐิจึงเป็นกำลังหนุนให้

เกิดองค์มรรคข้ออื่น ๆ และเมื่อการปฏิบัติดำเนินไปตามมรรคมากขึ้นเท่าใด สัมมาทิฐิยิ่งปรากฏชัดเจนและมีกำลังบริสุทธิ์มากยิ่งขึ้นเพียงนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่าสัมมาทิฐินั้น เป็นทั้งจุดเริ่มต้นและจุดสุดท้ายของการปฏิบัติตามมรรคมรรคมีองค์แปด

2) สัมมาสังกัปปะ คือ ความนึกคิดถูกต้อง ได้แก่ ความคิดที่มีเหตุผล ความคิดที่เมื่อทำหรือพูดตามที่คิดแล้วไม่ก่อความเดือดร้อนแก่ตนและผู้อื่น สัมมาสังกัปปะ จำแนกเป็น 2 ระดับ ดังนี้

- ระดับโลกียะ เป็นความคิดในทางที่ถูกต้องสามประการ คือความคิดที่ปลอดโปร่งจากกามารมณ์ โลก หมกมุนในกิเลสเห็นแก่ตัว ความคิดที่ปราศจากความเคียดแค้นพยาบาท มีแต่ความเมตตาปรารถนาดีต่อผู้อื่น และความคิดที่ปราศจากการเบียดเบียนมุ่งร้ายผู้อื่น มีแต่ความคิดกรุณาช่วยเหลือผู้อื่น

- ระดับโลกุตตระ เป็นความตรึกตรองนึกคิดที่แน่วแน่เอาใจจดจ่อและมีการกระทำทางวาทาของบุคคลผู้มีจิตเป็นอริยะ ไร้กิเลสขณะปฏิบัติตนอยู่ในมรรคแปด

จะเป็นได้ว่า สัมมาสังกัปปะและสัมมาทิฐินั้น มีความต่อเนื่องและประสานกันโดยตลอด เพราะสัมมาสังกัปปะเป็นตัวกำจัดโลภะและโทสะ ซึ่งเป็นกิเลสที่รองลงมาจากกิเลสต้นตอคือโมหะที่ต้องใช้สัมมาทิฐิกำจัด แต่การทำให้เกิดสัมมาทิฐิและสัมมาสังกัปปะอย่างแท้จริงต้องอาศัยสมาธิเป็นรากฐานในการปฏิบัติและเจริญจนถึงขั้นอุเบกขาเสียก่อน จึงจะเกิดความรู้แจ้งที่บริสุทธิ์ และเป็นอิสระอย่างเต็มที่

3) สัมมาวาจา คือ การเจรจาถูกต้อง จำแนกเป็น 2 ระดับ ดังนี้

- ระดับโลกียะ เป็นการเจรจาถูกต้องสี่ประการ ได้แก่ การเจรจาที่เว้นจากการพูดเท็จ การเจรจาที่เว้นจากการพูดส่อเสียด การเจรจาที่เว้นจากการพูดคำหยาบและการเจรจาที่เว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ

- ระดับโลกุตตระ เป็นความงด ความเว้น ความเว้นขาดจากเจตนาทุจริตทั้งสี่ประการ โดยพร้อมและเจริญอริยมรรคอยู่เสมอ

4) สัมมากัมมันตะ คือ การกระทำถูกต้อง จำแนกเป็น 2 ระดับ คือ

- ระดับโลกียะ เป็นการกระทำที่งดเว้นจากการตรวนชีวิตสัตว์ การงดจากการเอาของที่เขาของเขามิให้ งดเว้นจากการประพฤติดินในกาม

- ระดับโลกุตตระ เป็นความงด ความเว้น ความเว้นขาดจากกายทุจริตทั้งสามประการของท่านผู้มีจิตเป็นอริยะ

5) สัมมาอาชีวะ คือ การหาเลี้ยงชีพถูกต้อง เป็นการละอาชีวะที่ไม่สุจริต คดโกง หลอกลวง เบียดเบียนผู้อื่น และหาเลี้ยงชีพโดยสุจริต จำแนกเป็น 2 ระดับ ดังนี้

- ระดับโลกียะ เป็นการงดเว้นจากมิจฉาอาชีวะ 5 ประการ ได้แก่ การค้าขาย เครื่องประหารหรือคำอาวุธ การค้าขายมนุษย์ การค้าขายสัตว์มีชีวิตสำหรับฆ่าเป็นอาหาร การค้าขายสุราสิ่งเสพติด และการค้าขายยาพิษ

- ระดับโลกุตตระ เป็นความงด ความเว้น ความเว้นขาดจากมิจฉาอาชีวะของท่านผู้มีจิตเป็นอริยะ

ในส่วนขององค์มรรคสามข้อ คือ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะจัดเป็นการปฏิบัติในชั้นศีล อันเป็นพื้นฐานของการศึกษาปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา แม้ว่าศีลจะมีใช้ข้อปฏิบัติเพื่อให้เป็นไปถึงจุดมุ่งหมายสูงสุด แต่ก็ป็นวิธีการที่ทำให้เกิดเจตนาที่จะงดเว้นความชั่วทั้งหลาย ซึ่งจะทำให้จิตใจปลอดโปร่ง และทำให้เกิดสมาธิได้ง่ายขึ้น เมื่อจิตสงบเป็นสมาธิแล้วก็จะ เกิดความคล่องตัวในการใช้ปัญญาเพื่อนำไปสู่ความหลุดพ้นจากกองกิเลส แต่สำหรับผู้ศึกษาปฏิบัติ ในระดับโลกียะนั้น จะให้เกิดประโยชน์ปัจจุบัน กล่าวคือผู้ปฏิบัติโดยไม่เบียดเบียนผู้อื่นย่อมได้รับความเจริญในตน ความความเจริญในงาน และความเจริญในโภคทรัพย์ทั้งปวง

6) สัมมาวายามะ คือ ความเพียรถูกต้อง เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สัมมปธานหรือปธานสี่ ได้แก่

- (1) สังวรปธาน ความเพียรระวังไม่ให้อกุศลเกิดขึ้น
- (2) ปธานปธาน ความเพียรกำจัดอกุศลที่เกิดขึ้น
- (3) ภาวนาปธาน ความเพียรสร้างกุศลให้มีขึ้น
- (4) อนรักขนาปธาน ความเพียรส่งเสริมกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว

ความเพียรนั้นเป็นสิ่งสำคัญในการปฏิบัติธรรม เพราะบุคคลจะสามารถเข้าถึงสังจธรรมได้ด้วยตนเองตามเหตุปัจจัยของธรรมชาติ พระพุทธองค์เป็นผู้ชี้บอกทางให้ นอกนั้นเป็นหน้าที่ของผู้ปฏิบัติเองที่จะใช้ปัญญา ดำเนินความเพียรให้เหมาะสมเพียงพอไม่ตึงไม่หย่อนเกินไปและทำความเพียรให้สอดคล้องกลมกลืนกับธรรมข้ออื่น ๆ โดยเฉพาะการดำเนินความเพียรร่วมกับสติสัมปชัญญะ

7) สัมมาสติ คือ การตั้งสติหรือการทวนระลึกถูกต้อง เป็นสภาวะที่ระลึกได้ มีความทรงจำ ไม่ลืม ไม่เผลอ ไม่เลินเล่อ ไม่ฝันเพือนเลื่อนลอย เป็นความระมัดระวังตื่นตัวต่อหน้าที่ พร้อมอยู่เสมอในอาการคอยรับรู้ต่อสิ่งต่าง ๆ ที่เข้ามาเกี่ยวข้องและตระหนักว่า ควรปฏิบัติต่อสิ่งนั้น ๆ อย่างไร สัมมาสติเป็นหลักธรรมที่ปรากฏในพระไตรปิฎกเรียกว่า มหาสติปัฏฐานสูตร ได้แก่

- (1) กายานุปัสสนา สติปัฏฐาน คือ การตั้งสติกำหนดพิจารณาภายในกาย
- (2) เวทนานุปัสสนา สติปัฏฐาน คือ การตั้งสติกำหนดพิจารณาเวทนาในเวทนา
- (3) จิตตานุปัสสนา สติปัฏฐาน คือ การตั้งสติกำหนดพิจารณาจิตในจิต
- (4) ธัมมานุปัสสนา สติปัฏฐาน คือ การตั้งสติกำหนดพิจารณาธรรมในธรรม (สุชีน

ปญญาภาว, 2535)

จะเห็นว่าสัมมาสติเป็นการใช้สติคอยกำกับดูแลชีวิตของเราใน 4 จุด ได้แก่ กาย คือ การใช้สติกำกับพฤติกรรมต่าง ๆ เวทนา คือ การใช้สติกำกับความรู้สึกลึกคิด จิต คือ การใช้สติกำกับความเป็นไปของจิต และธรรม คือ การใช้สติกำกับไตร่ตรองพิจารณาสรรพสิ่งตามความเป็นจริงแห่งเหตุปัจจัย สติปัฏฐานเป็นเรื่องที่สามารถปฏิบัติได้ทุกเวลาในชีวิตประจำวัน โดยไม่จำเป็นต้องปลีกตัวไปปฏิบัติในที่สงบสงัดนอกสังคมในเวลาเฉพาะ และหากดำเนินชีวิตโดยมีสติคุ้มครอง ณ จุดทั้งสี่แล้ว ก็จะไม่พลัดภัยไว้ทุกข์และยังเป็นปฏิปทาที่นำไปสู่ความรู้แจ้งในอริยสัจอีกด้วย (สุจิตรา รณสี, 2530)

8) สัมมาสมาธิ คือ ความตั้งใจถูกต้อง ได้แก่สภาวะที่จิตใจแน่วแน่ต่อสิ่งที่กำหนดจิต มีอารมณ์เป็นหนึ่ง ไม่ฟุ้งซ่านหรือส่ายไป สมาธิมี 3 ระดับ ดังนี้

- (1) ขณิกสมาธิ เป็นสมาธิเบื้องต้น ซึ่งคนทั่วไปนำไปใช้ในการปฏิบัติหน้าที่ในชีวิตประจำวัน
- (2) อุปจารสมาธิ เป็นสมาธิชั้นกลาง ใช้ระงับนิวรณ์ได้
- (3) อัปปนาสมาธิ เป็นสมาธิชั้นสูงหรือสมาธิแน่วแน่ เป็นสมาธิที่เข้าสู่สภาวะแห่งฌาน ซึ่งถือว่าเป็นความสำเร็จสูงสุดของการเจริญสมาธิ

2.5 ประโยชน์ของไตรสิกขา

พระพุทธองค์ในฐานะที่เป็นพระบรมศาสดา ได้ทรงหยั่งรู้ถึงความทุกข์ยากทั้งหลายทั้งปวงเกิดจากกิเลส 3 ชั้น ซึ่งแต่ละชั้นมีความร้ายแรงต่างกัน ดังต่อไปนี้ (พระศรีสุทธีว, 2527)

2.5.1 วิตกมกิเลส เป็น กิเลสอย่างหยาบ คือ กิเลสที่ปรากฏทางกาย และทางวาจา อันได้แก่ การกระทำทุจริตทางกายสามประการ คือ การฆ่าสัตว์ การลักทรัพย์และการประพฤตินิन्दในกาม และประพฤตินิन्दทางวาจาสี่ประการอันมี การพูดเท็จ การพูดส่อเสียด การพูดคำหยาบและการพูดเพ้อเจ้อ

2.5.2 ปริยฐานกิเลส เป็นกิเลสอย่างกลาง คือ กิเลสที่ทำให้จิตใจเดือดร้อน โดยมีต้นเหตุจากนิวรณ์ 5 ประการ ได้แก่ กามฉันทะความใคร่ในกาม พยาบาทคิดปองร้าย ถีนมิตะความท้อแท้เกียจคร้าน อุทธัจจกุกกุกจะความฟุ้งซ่านรำคาญใจ และวิจิกิจฉาความลังเลสงสัย ซึ่งกิเลสกลุ่มตัวนี้ เป็นตัวที่ครอบงำจิตไม่ให้บรรลุความดี หรือมีความสุขได้

2.5.3 อนุสัยกิเลส เป็นกิเลสอย่างละเอียด คือ โลภะ โทสะ โมหะที่สงบอยู่ในจิต ซึ่งเป็นต้นเค้าของกิเลสทั้งหมด โดยมีลักษณะการก่อตัวดังนี้

1) กิเลสสายโลภะ มีจุดเริ่มต้นมาจากความยึดติดหรือความพอใจ เมื่อมีพลังมากขึ้นก็ก่อตัวกลายเป็นกิเลสอย่างกลาง และแสดงออกเป็นพฤติกรรมภายใน หรือความพอใจใน รูป รส กลิ่น เสียง และสัมผัส หรือความอยากได้ของผู้อื่น เมื่อมีกำลังมากกระจับไม่อยู่ก็จะกลายเป็นกิเลสอย่างหยาบที่แสดงออกมาเป็นพฤติกรรมภายนอก เช่น การลักทรัพย์ การประพฤตินอกทางกาย ทางวาจา เช่น การพูดหยาบคาย หลอกลวงหรือฉ้อโกงผู้อื่น

2) กิเลสสายโทสะ มีจุดเริ่มต้นมาจากความกระทบกระทั่งแห่งจิต หรือความไม่พอใจ เมื่อมีพลังมากขึ้นจะก่อตัวกลายเป็นกิเลสอย่างกลางและแสดงออกมาเป็นกิเลสอย่างหยาบแสดงออกมาเป็นพฤติกรรมภายนอกทางกาย เช่น การฆ่า การเบียดเบียนผู้อื่นหรือทำลายสิ่งของ ทางวาจา เช่น การพูดจาหยาบคาย ตำราผู้อื่นให้เจ็บใจ

3) กิเลสสายโมหะ มีจุดเริ่มต้นมาจากความไม่รู้ตามความเป็นจริงเมื่อมีพลังเพิ่มขึ้น ก็จะก่อตัวเป็นกิเลสอย่างกลาง และแสดงออกมาเป็นพฤติกรรมภายใน คือ ความท้อแท้วังงิมหรือความลังเลสงสัยจนกลายเป็นมิจาภิภูมิจ्ञ เช่น ไม่เชื่อเรื่องบาปบุญหรือเรื่องกรรม เป็นต้น และถ้ากระจับไม่อยู่กลายเป็นกิเลสอย่างหยาบ แสดงออกมาเป็นพฤติกรรมภายนอกทางกาย เช่น การเสพติดของมีนเมา หรือสิ่งเสพติดให้โทษต่าง ๆ ทางวาจา เช่น การพูดเพ้อเจ้อเหลวไหลไร้ประโยชน์

เมื่อพระพุทธองค์ทรงค้นพบ กิเลสทั้ง 3 ชั้นนี้แล้ว พระองค์ทรงแสดงธรรมอันเป็นแนวทางกำจัด หรือปราบกิเลสทั้ง 3 ชนิด ได้แก่

- (1) ทรงแสดงศีลเพื่อเป็นเครื่องปราบกิเลสอย่างหยาบ
- (2) ทรงแสดงสมาธิเพื่อเป็นเครื่องปราบกิเลสอย่างกลาง
- (3) ทรงแสดงปัญญาเพื่อเป็นเครื่องปราบกิเลสอย่างละเอียด

จากที่ได้กล่าวมา สรุปได้ว่าไตรสิกขาเป็นหลักปฏิบัติที่ให้ประโยชน์ทั้งต่อตัวผู้ปฏิบัติและยังแผ่
อานิสงส์ต่อผู้ร่วมสังคม ให้ได้รับความสุขความเจริญ ปราศจากการเบียดเบียนซึ่งกันและกันอีกทั้ง
หากมีการปฏิบัติกันทั่วไปย่อมจะก่อให้เกิดสันติภาพในสังคมโลกอย่างแน่นอน

2.6 หลักธรรมในการบริหารและการปกครอง

ในพระพุทธศาสนา กล่าวถึงหลักธรรมที่นำมาประยุกต์ใช้กับการบริหารการศึกษา แต่แยก
กล่าวไว้ในหลายเรื่องหลายตอน ซึ่งเหมาะกับเหตุการณ์ในแต่ละกรณีไป หลักธรรมเหล่านั้น ได้แก่

2.6.1 พรหมวิหาร 4 คือ ธรรมประจำใจของผู้ประเสริฐหรือผู้มีจิตใจยิ่งใหญ่กว้างขวาง
ดูจพระพรหม 4 อย่าง ต่อไปนี้

1) ความเมตตา ความรัก คือ ความปรารถนาดีมีไมตรี ต้องการช่วยเหลือทุกคน
ประสบประโยชน์และความสุข

2) กรุณา ความสงสาร คือ อวยกช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นความทุกข์ ใฝ่ใจที่จะปลด
เปลื้อง บำบัดความทุกข์ยากเดือดร้อนของคนและสัตว์ทั้งปวง

3) มุทิตา ความเบิกบานพลอยยินดี คือ เมื่อเห็นผู้อื่นอยู่มีสุขก็มีใจแช่มชื่นเบิกบาน
เมื่อเห็นเขาประสบความสำเร็จงอกงามยิ่งขึ้นไป ก็พลอยยินดีบันเทิงใจด้วย

4) อุเบกขา ความมีใจเป็นกลาง คือ มองสรรพสิ่งตามความเป็นจริงโดยวางจิต
เรียบสม่ำเสมอ มั่นคงเที่ยงตรง มองเห็นการที่บุคคลจะได้รับผลดีหรือชั่วสมควรแก่กรรมที่ประกอบ
พร้อมที่จะวินิจฉัยวางตนและปฏิบัติไปตามความเที่ยงธรรม

2.6.2 สังคหัตถ์ 4 การปฏิบัติตามการสงเคราะห์ หรือธรรมเครื่องยึดเหนี่ยวใจบุคคล
และประสานหมู่ชนไว้ในสามัคคีมีดังต่อไปนี้

1) ทาน คือ การให้ปัน เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ เสียสละ แบ่งปันช่วยเหลือสงเคราะห์
ด้วยปัจจัยสี่ หรือทุนทรัพย์สิ่งของ ตลอดจนให้ความรู้ความเข้าใจและศิลปวิทยา

2) ปิยวาจา คือ พูดอย่างรักกัน กล่าวคำสุภาพ ไพเราะน่าฟัง ชี้แจงแนะนำสิ่งที่
เป็นประโยชน์ มีเหตุผลเป็นหลักฐาน ชักจูงในทางที่ดีงามหรือคำแสดงความเห็นอกเห็นใจให้กำลังใจ
ใจ รู้จักพูดให้เกิดความเข้าใจดีสามัคคี เกิดไมตรีทำให้รักใคร่นับถือและช่วยเหลือเกื้อกูลกัน

3) อัตถจริยา คือ ทำประโยชน์ให้แก่เขาโดย ช่วยเหลือด้วยแรงกาย ขวนขวาย
ช่วยเหลือกิจการต่าง ๆ บำเพ็ญสาธารณะประโยชน์

4) สมนัดตดา คือ เอาตัวเข้าสมาน ทำตัวให้เข้ากับเขา วางตนให้เสมอต้นเสมอปลาย ให้ความเสมอภาคปฏิบัติสม่ำเสมอต่อคนทั้งหลาย ไม่เอาเปรียบและเสมอในสุขทุกข์ ร่วมสุขร่วมทุกข์ ร่วมกันรู้ ร่วมแก้ไขปัญหา เพื่อให้เกิดประโยชน์สุขร่วมกัน

2.6.3 หลักการบริหารธรรม 7 ประการ คือ หลักการร่วมรับผิดชอบช่วยกันป้องกันความเสื่อม นำชุมชน สังคมไปสู่ความเจริญรุ่งเรืองโดยส่วนเดียว ได้แก่

- 1) หมั่นประชุมกันเนืองนิตย์ พบปะปรึกษาหารือกิจการงานโดยสม่ำเสมอ
- 2) พร้อมเพรียงกัน ในกิจทั้งหลาย
- 3) ถือปฏิบัติตามบทบัญญัติระเบียบ ไม่ละเมิดโดยเห็นแก่ประโยชน์ส่วนตน หรือถือเอาแต่ความสะดวกเฉพาะหน้า

4) เคารพในความมีอาวุโส ทั้งในวัยวุฒิ คุณวุฒิ
 5) ให้เกียรติและคุ้มครองกุลสตรี เด็ก คนชรา
 6) ถำรงรักษาศิลปะวัฒนธรรม ตลอดจนขนบธรรมเนียมประเพณีอันดีงามของชาติ
 7) เคารพและคุ้มครองแก่บรรพชิต ท่านผู้ทรงซึ่งทางธรรมบริสุทธิ์ อันเป็นหลักใจ และเป็นตัวอย่างทางศีลธรรมของประชาชนเต็มใจต้อนรับและหวังให้ท่านอยู่โดยผาสุก

2.6.4 หลักราชธรรม คือ ธรรมของผู้ปกครองหรือธรรมของพระราชา 10 ประการ ซึ่งสามารถนำมาประยุกต์ใช้กับผู้บริหารได้ มีดังนี้

1) ทาน ให้ปันช่วยประชา คือ บำเพ็ญตนเป็นผู้ให้โดยมุ่งปกครองหรือทำงานเพื่อให้เขาได้ มิใช่เพื่อจะเอาจากเขา จัดสรรส่งเคราะห์ให้ประชาชนได้รับประโยชน์สุข ความสะดวกปลอดภัย ตลอดจนให้ความช่วยเหลือแก่ผู้เดือดร้อน และให้ความสนับสนุนแก่คนทำความดี

2) ศิล รักษาความสุจริต คือ ประพฤติดีงามสำรวมกาย วาจา ใจ ประพฤติตนให้เป็นตัวอย่าง และเป็นที่เคารพนับถือของประชาราษฎร์ มิให้มีข้อที่ผู้ใดจะดูแคลน

3) ปริจจาคะ บำเพ็ญกิจด้วยเสียสละ คือ สามารถเสียสละความสุขส่วนตน เพื่อประโยชน์สุขของคนทั้งหลาย เป็นต้น

4) อาชชวะ ปฏิบัติการโดยซื่อตรงเที่ยงธรรม คือตรงสุจริตใจมีความจริงใจ

5) มัททวะ มีความอ่อนโยนเข้าถึงคน คือ มีอัธยาศัยไมตรีเยือกหยานกระด้าง มีความงามสง่า ท่วงทีกริยาสุภาพนุ่มนวล

6) ตปะ ความเพียรให้พ้นจากการมัวเมา คือ เฝือกเลสตัณหาไม่ให้ครอบงำจิตตน ระวังยับยั้งชั่งใจไม่หลงไหลในอบายมุข มุ่งมั่นแต่จะบำเพ็ญเพียรทำกิจในหน้าที่ให้บริบูรณ์

7) อักโกระ ถือเหตุผลตั้งอยู่ในความไม่โกรธ คือ ไม่เกรี้ยวกราดไม่วินิจฉัยความด้วยอารมณ์โกรธ มีเมตตาประจำใจระงับความขุ่นเคือง ทำหน้าที่ด้วยจิตอันสุขุมราบเรียบตามธรรม

8) อวิหิงสา มีความไม่เบียดเบียนเข้มแข็ง คือ ไม่หลงระเหิงอำนาจ ไม่บีบบังคับกดขี่มีกรุณา ไม่หาเหตุเบียดเบียนลงโทษอาชญาแก่ประชาราษฎรผู้ใด ด้วยอาศัยความอาฆาตเกลียดชัง

9) ชันติ ชะนะความลำบากด้วยอดทน คือ อดทนต่องานที่ตรากตรำ พากเพียรในกิจ แม้จะมีความเหนื่อยยาก ไม่ท้อถอยแม้จะถูกยั่วหยันด้วยถ้อยคำเลียดสีถากถางไม่หมดกำลังใจ และไม่ยอมละทิ้งกิจที่ปฏิบัติโดยชอบธรรม

10) อวิโรธนะ ไม่ปฏิบัติคลาดจากธรรม คือ ประพฤติปฏิบัติกิจการงานโดยตรงอย่างรอบคอบ ไม่ให้ผิดจากธรรม อันถือประโยชน์สุขราษฎร ยึดถือตามระเบียบแบบแผน ตลอดจนขนบธรรมเนียมประเพณีอันดีงาม

2.6.5 หลักจักรวรรดิวัตร คือ ธรรมหรือหน้าที่ประจำของจักรพรรดิ 5 ประการ ดังนี้

1) ธรรมาธิปไตย ถือธรรมเป็นใหญ่ เคารพธรรม เชิดชูธรรม นิยมธรรม ตั้งตนอยู่ในธรรม ประพฤติธรรมด้วยตนเอง

2) ธรรมิการักษา ให้ความคุ้มครองโดยธรรม คือ จัดอำนวยการรักษาคุ้มครองอันชอบธรรม แก่ชนทุกหมู่เหล่าในแผ่นดิน

3) มาอธรรมการ ห้ามกั้นการอันอาชวรรม คือ จัดการป้องกัน แก้ไขไม่ให้มีการกระทำไม่เป็นธรรม การเบียดเบียนข่มเหงและความชั่วร้ายเดือดร้อนเกิดขึ้นในบ้านเมืองชักนำประชาชนให้ตั้งมั่นในสุจริตและนิยมธรรม

4) ธนานุประทาน ปันทรัพย์เฉลี่ยให้แก่ชนผู้ไร้ทรัพย์ มิให้มีคนขัดสนในแผ่นดิน เช่น จัดให้ราษฎรทั้งปวงมีการหาเลี้ยงชีพ ทำมาหากินได้โดยสุจริต

5) สมณพราหมณ์ปริปุจจา แสวงปัญญาและกุศลธรรม โดยปรึกษากับพระสงฆ์และนักปราชญ์ ท่านผู้ปรีชาผู้ทรงวิชาการ ทรงคุณธรรม

2.5.6 หลักราชสังคหัตถุ คือ หลักการสงเคราะห์ประชาชนของพระราชา 4 ประการ

1) สัสสมะระ ฉลาดบำรุงธัญญาหาร คือ ส่งเสริมการเกษตรให้อุดมสมบูรณ์

2) ปุริสเมระ ฉลาดบำรุงข้าราชการ คือ การส่งเสริมคนดีมีความสามารถและจัดสวัสดิการให้ เป็นต้น

3) สัมมาปาสะ ผูกประสานปวงประชา คือ การส่งเสริมความสามัคคีแก่ปวงชน เพียรพยายามลดความเหลื่อมล้ำในฐานะความเป็นอยู่ให้ฐานะเหลื่อมล้ำทางเห็นจนแตกแยกกัน

4) วาซไปยะ มีวาทะตุดตัมใจ คือ รู้จักพูด รู้จักชี้แจงแนะนำ รู้จักหักทลายถามไถ่ ทุกข์สุขราษฏร์ทุกชั้น พุดจามีเหตุผลเป็นหลักเป็นฐานมีประโยชน์ สร้างสรรค์ แก้ไขปัญหา ส่งเสริมความสามัคคีทำให้เกิดความเข้าใจอันดี ความเชื่อถือและความนิยมนับถือ

2.5.7 หลักอติ 4 คือ การที่ผู้บริหารเว้นจากความประพฤติกาลาเอียง โดยคลาดเคลื่อนจากธรรมโดยเหตุ 4 ประการ อันได้แก่

- 1) จันทาคติ ลำเอียงเพราะชอบ
- 2) โทสาคติ ลำเอียงเพราะชัง
- 3) โมหาคติ ลำเอียงเพราะหลงหรือเซลา
- 4) ภยาคติ ลำเอียงเพราะขาดกลัว

หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่ได้นำเสนอ ล้วนแต่เป็นธรรมที่ก่อประโยชน์แก่ผู้ทำไปใช้ในการครองคน และครองงานเป็นอย่างมาก

2.7 ไตรสิกขาของการบริหารการศึกษา

2.7.1 วินัยและการเสริมสร้างวินัย

สนอง เครือมาก (2536) ได้ให้ความหมายของคำว่าวินัย ว่าหมายถึงแบบแผนความประพฤติที่กำหนดให้ข้าราชการควบคุมตนเอง และควบคุมผู้ใต้บังคับบัญชาให้ประพฤติตาม เพื่อก่อให้เกิดความเรียบร้อยเรียบร้อยและการปฏิบัติงานมีประสิทธิภาพเกิดประโยชน์แก่ทางราชการ

สำนักงานคณะกรรมการการประถมศึกษาแห่งชาติ (2536) กล่าวถึงความหมายของวินัย ข้าราชการว่า เป็นข้อกำหนดเชิงพฤติกรรมให้ข้าราชการประพฤติหรือปฏิบัติหากข้าราชการผู้ใดไม่ปฏิบัติตามข้อห้ามหรือข้อกำหนดในเรื่องวินัยและการรักษาวินัยแล้ว ก็จะต้องได้รับโทษทางวินัยตามควรแก่กรณี

การประพฤติหรือการปฏิบัติที่เป็นความผิดทางวินัยของข้าราชการ อาจเกิดจากผู้กระทำผิดวินัยไม่รู้ว่าการกระทำนั้น ๆ เป็นความผิดวินัย หรืออาจกระทำไปโดยรู้เท่าไม่ถึงการ ดังนั้นการที่ผู้บังคับบัญชาสั่งดำเนินการทางวินัยหรือสั่งลงโทษข้าราชการที่กระทำผิดเพียงอย่างเดียว โดยไม่ให้ความรู้ ไม่แนะนำ หรือชี้แจงให้ผู้บังคับบัญชาเข้าใจในระเบียบปฏิบัติที่ถูกต้องและหาวิธีการหรือมาตรการในการป้องกันมิให้ผู้ใต้บังคับบัญชากระทำผิดวินัย อาจก่อให้เกิดผลเสียในด้านจิตใจ และทำให้ผู้ใต้บังคับบัญชาขาดขวัญและกำลังใจในการปฏิบัติหน้าที่ราชการ ทำให้ข้าราชการผู้นั้น

ปฏิบัติหน้าที่ไม่บรรลุผลดีเท่าที่ควร แต่ถ้าผู้บังคับบัญชาได้แนะนำ ตักเตือนชี้แจง ให้ผู้ใต้บังคับบัญชา เข้าใจและให้ประพฤติดนให้ถูกต้องตามวิธีการดังกล่าวแล้ว ยังปรากฏว่าข้าราชการผู้นั้นยังกระทำการฝ่าฝืนข้อห้ามอันเป็นความผิดทางวินัยอยู่ จึงสมควรดำเนินการทางวินัยแก่ข้าราชการผู้นั้นต่อไป

ความสำคัญของวินัยข้าราชการ มีความสำคัญต่อรัฐบาลในการบริหารงานของประเทศ ทั้งนี้เพราะถ้าข้าราชการไม่มีวินัยดีพอ ประชาชนจะขาดความศรัทธาในตัวข้าราชการไม่เชื่อถือและไม่ให้ความร่วมมือแก่รัฐบาลในการบริหารประเทศ วินัยจึงมีความสำคัญดังต่อไปนี้

- 1) ช่วยให้การปฏิบัติราชการมีประสิทธิภาพ
- 2) เป็นเครื่องนำคนไปในทางที่ดี
- 3) เพื่อความเจริญก้าวหน้าของราชการ
- 4) เพื่อความสงบเรียบร้อยของราชการ

วินัยข้าราชการ ตามพระราชบัญญัติระเบียบข้าราชการพลเรือน พุทธศักราช 2535 กำหนดไว้ใน หมวด 4 วินัยและการรักษาวินัย มี 21 มาตรา นอกจาก มาตรา 80 ซึ่งเป็นข้อกล่าวนำ มาตรา 100 บทกำหนดโทษ และมาตรา 101 การลงโทษทางวินัยแล้ว สามารถจำแนกลักษณะของวินัยได้ 7 ประการ คือ

- 1) วินัยต่อประเทศชาติ (มาตรา 81,85,86)
- 2) วินัยต่อระบบราชการ (มาตรา 82,83,84,85,87,91,92)
- 3) วินัยต่อผู้บังคับบัญชา (มาตรา 88,89,90)
- 4) วินัยในหน้าที่ผู้บังคับบัญชา (มาตรา 99)
- 5) วินัยต่อผู้ร่วมงาน (มาตรา 93)
- 6) วินัยต่อประชาชน (มาตรา 94)
- 7) วินัยต่อตนเอง (มาตรา 82,93,95,96,97,98)

การรักษาวินัยมี 3 ประการ คือ

1) การควบคุมหรือการดำเนินการทางวินัย กล่าวคือ เป็นวิธีการควบคุมเป็นรายบุคคล และกวดขันผู้กระทำผิดวินัยที่ไม่ประพฤติตามระเบียบ ข้อบังคับ คำสั่งของผู้บังคับบัญชา ก็จะพิจารณาดำเนินการทางวินัยตามควรแก่กรณี

2) การเสริมสร้างและพัฒนา กล่าวคือ เป็นการเสริมสร้างวินัยที่ฝังามในหมู่คณะ สร้างเจตคติที่ดีในการปฏิบัติหน้าที่ราชการ โดยผู้บังคับบัญชาปฏิบัติตนเป็นตัวอย่างที่ดี การฝึกอบรม การจูงใจ และการสร้างขวัญและกำลังใจ

3) การป้องกัน เป็นการขจัดเหตุที่อาจก่อให้เกิดการกระทำผิดวินัยโดยการศึกษาวิเคราะห์ข้อมูลด้านบุคลากร การเอาใจใส่ และสังเกตการณ์

วินัยและการเสริมสร้างวินัย ถือเป็นค้ำของการบริหารเพราะเป็นข้อกำหนดที่เป็นแนวทางการปฏิบัติที่มีให้ข้าราชการใช้อำนาจหน้าที่ของตนเบียดเบียนผู้อื่น และยังให้ปฏิบัติหน้าที่โดยเต็มกำลังความสามารถเพื่อยังประโยชน์แก่ประชาชนทั่วไป ผู้บริหารจึงควรที่หมั่นรักษาระเบียบวินัยในตนเอง และเพียรส่งเสริมให้เกิดวินัยอันดีในหมู่ผู้ใต้บังคับบัญชา

2.7.2 การนิเทศภายใน

การนิเทศภายใน หมายถึง ความร่วมมือกันของบุคลากรภายในโรงเรียน ในการปรับปรุงแก้ไขหรือพัฒนาการสอนของครู เพื่อให้การเรียนการสอนมีคุณภาพ ซึ่งความสำคัญและความจำเป็นพอสรุปได้ดังนี้

- 1) เป็นการช่วยให้ครูปรับปรุงหรือพัฒนาวิธีสอนให้มีคุณภาพ อันจะมีผลให้นักเรียนเกิดการเรียนรู้และมีสัมฤทธิ์ผลตามจุดหมายของหลักสูตร
- 2) เป็นการช่วยให้ครูมีขวัญและกำลังใจในการทำงาน
- 3) เป็นการช่วยให้ครูร่วมมือกันทำงานด้วยความเต็มใจ

การนิเทศภายในแบ่งได้เป็น 2 ลักษณะ คือ ถ้าพิจารณาในแง่ของผู้นิเทศ ลักษณะของการนิเทศแบ่งเป็น 2 ลักษณะ คือ การนิเทศทางตรง กับ การนิเทศทางอ้อม

การนิเทศทางตรง คือ ผู้นิเทศทำการนิเทศต่อครู หรือผู้รับการนิเทศโดยตรงโดยไม่ต้องผ่านสื่อ เช่น การสังเกตการสอน การสาธิตการสอน การปรึกษาหารือ การประชุม เป็นต้น

การนิเทศทางอ้อม คือ การนิเทศที่ผ่านไปทางสื่อ เช่น นิเทศทางวิทยุ การส่งเอกสาร วิชาการให้ศึกษา เป็นต้น

ถ้าพิจารณาในแง่ของผู้รับการนิเทศก็แบ่งออกเป็น 2 ลักษณะเช่นกันคือ การนิเทศเป็นรายบุคคลกับการนิเทศเป็นกลุ่ม

การนิเทศเป็นรายบุคคล คือ การให้ได้รับการนิเทศครั้งละคน เช่น การสังเกตการสอน การให้คำปรึกษาหารือ การมอบหมายงานให้ทำ เป็นต้น

การนิเทศเป็นกลุ่ม คือ การให้ได้รับการนิเทศครั้งละหลายคนพร้อมกัน เช่น การสนทนาทางวิชาการ การประชุม เป็นต้น

การติดตาม กำกับ นิเทศ ถือเป็นสมมติของการบริหาร ทั้งนี้เพราะการปฏิบัติงานใด ๆ หากต้องการให้สำเร็จอย่างมีประสิทธิภาพ ผู้ปฏิบัติและผู้บริหารจะต้องมีความมุ่งมั่น เอาใจใส่และตรวจสอบดูว่ามีจุดบกพร่อง ปัญหา หรืออุปสรรคหรือไม่เพียงใด เพื่อจะสามารถแก้ไขได้อย่างทันที และตรงกับจุดที่เป็นปัญหาอุปสรรค ผู้บริหารจึงต้องจัดให้มีการติดตาม กำกับ นิเทศ ในการปฏิบัติงานขององค์การ และจะต้องระมัดระวังไม่ให้ การติดตาม กำกับ นิเทศ เป็นเสมือนการแสดงอำนาจของผู้บริหาร แต่ต้องดำเนินการโดยให้ผู้ปฏิบัติรู้สึกว่าเป็นสิ่งที่จะต้องร่วมมือกัน ช่วยเหลือกัน เป็นสำคัญ

2.7.3 ภารกิจการบริหารการประถมศึกษา

เอนก ล่วงลือ (2537) กล่าวว่างานของผู้บริหารโรงเรียนประถมศึกษา ตามที่สำนักงานคณะกรรมการการประถมศึกษาแห่งชาติกำหนดมี 6 งาน คือ

- 1) งานวิชาการ ได้แก่ กิจกรรมที่เกี่ยวกับหลักสูตร และการเรียนการสอน เช่น การจัดโปรแกรมการเรียนการสอน โครงการสอน การจัดตารางสอน การนิเทศการสอน สื่อการสอน การประเมินผลการเรียน เป็นต้น
- 2) งานบุคลากร คือ กิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับครู คนงาน และภารโรง ครอบคลุมตั้งแต่การวางแผนบุคลากร การบริหาร การใช้ การดำรงรักษาพัฒนาตลอดจนการให้พ้นจากงาน
- 3) งานธุรการและการเงิน คือ กิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับงานสารบรรณ สถิติข้อมูล ทะเบียน การเงิน การงบประมาณ การจัดซื้อ จัดจ้าง เป็นต้น
- 4) งานกิจการนักเรียน คืองานที่เกี่ยวข้องกับนักเรียนทั้งหมด เว้นแต่ส่วนที่เกี่ยวข้องกับการเรียนการสอนในชั้นเรียน เช่น การจัดทำเขตบริการ การเกณฑ์เด็กเข้าเรียน การบริการด้านสุขภาพอนามัย บริการอาหารกลางวัน การแนะแนว การแก้ปัญหาเด็กขาดเรียน และการจัดกิจกรรมนักเรียนเพื่อให้การเรียนในหลักสูตรมีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น เช่น กิจกรรมทัศนศึกษา สหกรณ์ กีฬา เป็นต้น
- 5) งานอาคารสถานที่ คือ กิจกรรมเกี่ยวกับการวางแผนกำหนดความต้องการด้านอาคารเรียน อาคารประกอบ การใช้ การดูแลรักษา ซ่อมแซม ตลอดจนการตกแต่งสถานที่และบริเวณโรงเรียน
- 6) งานความสัมพันธ์กับชุมชน คือ กิจกรรมเกี่ยวกับการเสริมสร้างความเข้าใจอันดีระหว่างโรงเรียนกับชุมชน เช่น งานคณะกรรมการการศึกษา การประชาสัมพันธ์โรงเรียน การมีส่วนร่วมในกิจกรรมของโรงเรียน

ภารกิจการบริหารโรงเรียนประถมศึกษา ถือเป็นปัญหาของการบริหาร ทั้งนี้เพราะเหตุว่าผู้บริหารการศึกษาจะต้องมีทั้งความรอบรู้ในกรอบงานทั้ง 6 ที่จะต้องปฏิบัติ จะต้องมีทักษะในการปฏิบัติ จะต้องมีความรู้ลักษณะของนักบริหารที่จะรังสรรค์ผลงานให้มีประสิทธิภาพ จึงจะทำให้งานการจัดการศึกษาสำเร็จลงได้

2.8 ผลงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง

งานวิจัยในประเทศ

นิภาพรรณ แดงโรจน์ (2530) ได้ศึกษาความสามารถในการวิเคราะห์ตนเอง และผลสัมฤทธิ์ทางการเรียนในวิชาจริยธรรมของนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 4 ที่เรียนด้วยวิธีสอนแบบไตรสิกขา กับการสอนด้วยวิธีตามคู่มือแนวการสอนของหน่วยศึกษานิเทศก์กรมสามัญศึกษา โดยใช้กลุ่มตัวอย่าง 80 คน แบ่งเป็นกลุ่มทดลอง 40 คน กลุ่มควบคุม 40 คน ผลการวิจัยพบว่านักเรียนที่เรียนวิชาจริยธรรม ด้วยวิธีสอนแบบไตรสิกขา กับวิธีสอนตามคู่มือแนวการสอนของหน่วยศึกษานิเทศก์ มีความสามารถในการวิเคราะห์ตนเองแตกต่างกัน และนักเรียนที่เรียนวิชาจริยธรรมโดยวิธีสอนแบบไตรสิกขา มีความสามารถในการวิเคราะห์ตนเองสูงกว่านักเรียนที่เรียนด้วยวิธีสอนตามคู่มือครูของหน่วยศึกษานิเทศก์ กรมสามัญศึกษา

เยาวภา ประครองศิลป์ (2530) ได้ศึกษาเปรียบเทียบผลสัมฤทธิ์ทางการเรียน และความเห็นชอบตามหลักพุทธศาสนา (สัมมาทิฏฐิ) ของนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 1 โดยการสอนแบบปฐจาวิสัยนา แบบไตรสิกขา และการสอนตามคู่มือครูของกรมวิชาการ ในกลุ่มตัวอย่าง 120 คน แบ่งเป็น กลุ่มทดลองที่สอนแบบไตรสิกขา 40 คน กลุ่มทดลองที่สอนแบบปฐจาวิสัยนา 40 คน และกลุ่มควบคุมที่สอนตามคู่มือครูของกรมวิชาการ 40 คน ผลการวิจัยพบว่า นักเรียนที่เรียนด้วยวิธีสอนแบบไตรสิกขา มีความเห็นชอบตามหลักพระพุทธศาสนาสูงกว่าการสอนแบบปฐจาวิสัยนา และการสอนตามคู่มือครูของกรมวิชาการ

โรจน์ สุวรรณสิทธิ์ และคณะ (2516) ได้ศึกษาเรื่องการใช้อานาปานสติสมาธิ ฝึกอบรมนักศึกษาแพทย์ปีที่ 1 ปีการศึกษา 2513-2514 ในคณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล มหาวิทยาลัยมหิดล โดยใช้กลุ่มตัวอย่าง จำนวน 32 คน เป็นชาย 20 คน เป็นหญิง 12 คน ผลการวิจัยพบว่า นักศึกษาร้อยละ 85 มีความหงุดหงิด ฉุนเฉียว โกรธง่ายเท่าเดิม แต่ไม่มีใครที่มีความหงุดหงิด ฉุนเฉียว โกรธง่ายมากขึ้น และนักศึกษาร้อยละ 50 รายงานว่า จิตสงบเบาสบาย

สนใจ เกียรติพินิจกุล (2535) ได้ศึกษาเรื่อง ผลของการฝึกโปรแกรมพัฒนาจิต โดยเน้นไตรสิกขาตามหลักพระพุทธศาสนา ต่อสภาวะแท้จริงแห่งตนของนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 6 โรงเรียนบรรพตพิสัยพิทยาคม ปีการศึกษา 2533 ใช้กลุ่มตัวอย่าง 20 คน กลุ่มควบคุม 10 คน กลุ่มทดลอง 10 คน เข้ารับการฝึกตามโปรแกรมเป็นเวลา 7 วัน ผลการวิจัยพบว่า นักเรียนที่ได้รับการฝึกตามโปรแกรมพัฒนาจิตโดยเน้นหลักไตรสิกขา มีสภาวะแท้จริงแห่งตนสูงกว่านักเรียนที่ไม่ได้รับการฝึกตามโปรแกรมพัฒนาจิตโดยเน้นหลักไตรสิกขา โดยมีค่าความแตกต่างของคะแนนสภาวะแท้จริงแห่งตนเท่ากับ 1.451

นัชรา บุญเล่า (2535) ได้ศึกษาผลของการฝึกการเจริญสติและการให้คำปรึกษาแบบกลุ่มที่มีต่อความโกรธของนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 4 โรงเรียนพิชัย อำเภอนิคมพัฒนา จังหวัดอุดรธานี ปีการศึกษา 2535 ผลการวิจัยพบว่า นักเรียนที่ได้รับการฝึกการเจริญสติ มีความโกรธภายหลังการทดลองต่ำกว่าก่อนการทดลอง อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .01 นักเรียนที่ได้รับการให้คำปรึกษาแบบกลุ่มมีความโกรธภายหลังการทดลองต่ำกว่าก่อนการทดลอง อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .01 นักเรียนที่ได้รับการฝึกเจริญสติและการให้คำปรึกษาแบบกลุ่ม กับนักเรียนที่ไม่ได้รับการฝึกเจริญสติและการให้คำปรึกษาแบบกลุ่ม มีความโกรธแตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .01 และเมื่อพิจารณาที่คะแนนความโกรธพบว่า นักเรียนที่ได้รับการฝึกเจริญสติและการให้คำปรึกษาแบบกลุ่ม มีคะแนนต่ำกว่านักเรียนที่ไม่ได้รับการฝึกการเจริญสติและการให้คำปรึกษาแบบกลุ่ม

วิมลฤดี กุลอรรถ (2534) ได้ศึกษาเรื่อง ผลของการฝึกสมาธิที่มีต่อความคิดสร้างสรรค์ของนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 5 กลุ่มตัวอย่างเป็นนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 5 ภาคเรียนที่ 1 ปีการศึกษา 2534 โรงเรียนบ้านเอราวัณ อำเภอวังสะพุง จังหวัดเลย จำนวน 40 คน แบ่งเป็นกลุ่มทดลองและกลุ่มควบคุมกลุ่มละ 20 คน เครื่องมือที่ใช้ทดลอง ได้แก่ คู่มือฝึกสมาธิแบบอานาปานสติ เครื่องคำนวณเปอร์เซ็นต์สมาธิ และแบบทดสอบวัดความคิดสร้างสรรค์ ผลการวิจัยพบว่า นักเรียนที่ได้รับการฝึกสมาธิมีคะแนนความคิดสร้างสรรค์ที่เพิ่มขึ้นแตกต่างจากนักเรียนที่ไม่ได้รับการฝึกสมาธิอย่างมีนัยสำคัญที่ระดับ .05 นักเรียนที่ได้รับการฝึกสมาธิ มีระดับสมาธิเพิ่มขึ้นแตกต่างจากนักเรียนที่ไม่ได้รับการฝึกสมาธิ อย่างมีนัยสำคัญที่ระดับ .05

เรณู ภูมิประดิษฐ์ (2534) ได้ศึกษาเปรียบเทียบการให้เหตุผลเชิงจริยธรรม ระหว่างนักเรียนที่ฝึกสมาธิและไม่ได้ฝึกสมาธิ ในชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 5 โรงเรียนวัดทรงธรรมจังหวัดสมุทรปราการ ใช้กลุ่มตัวอย่างจำนวน 42 คน แบ่งเป็นกลุ่มทดลองและกลุ่มควบคุมกลุ่มละ 21 คน

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยได้แก่ แบบทดสอบการให้เหตุผลเชิงจริยธรรม แบบประเมินพฤติกรรมด้านจริยธรรมเป็นรายบุคคล และแบบสอบถามความคิดเห็นต่อการฝึกสมาธิ ผลการวิจัยพบว่า นักเรียนที่ฝึกสมาธิให้เหตุผลเชิงจริยธรรมสูงกว่านักเรียนที่ไม่ได้ฝึกสมาธิ อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .05 และจากการประเมินพฤติกรรมด้านจริยธรรม พบว่า พฤติกรรมด้านจริยธรรมของนักเรียนภายหลังการฝึกสมาธิสูงกว่าก่อนการฝึกสมาธิ อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับสมาธิ ร้อยละ 80.16

บุรุษชัย จงกลณี (2529) ได้ศึกษาเรื่อง การปฏิบัติตนตามหลักไตรสิกขาของผู้บริหารการศึกษาในจังหวัดขอนแก่น โดยศึกษาจากกลุ่มตัวอย่าง จำนวน 124 คน โดยใช้เครื่องมือเป็นแบบสอบถามเชิงสำรวจ ผลการวิจัยพบว่า การปฏิบัติตนด้านศีลอยู่ในระดับดี ด้านสมาธิอยู่ในระดับปานกลาง ด้านปัญญาอยู่ในระดับปานกลาง และพบว่าความสัมพันธ์ระหว่างการปฏิบัติตาม หลักไตรสิกขากับการปฏิบัติงานบริหาร มีความสัมพันธ์กันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ .01

งานวิจัยในต่างประเทศ

ซีแมน นิติช และแบนทา (อ้างถึงใน สมใจ เกียรติพินิจกุล, 2536) ได้ศึกษาอิทธิพลของการฝึกสมาธิแบบ ทีเอ็ม (Trancendent Meditation) ที่มีต่อสภาวะแท้จริงแห่งตนในมหาวิทยาลัยซินซินเนติ โดยใช้กลุ่มตัวอย่าง จำนวน 20 คน เป็นกลุ่มทดลอง 15 คน กลุ่มควบคุม 5 คน ผลการวิจัยพบว่า กลุ่มทดลองมีสภาวะแท้จริงแห่งตนสูงกว่ากลุ่มควบคุม อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ

จากเอกสารและผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้องดังกล่าวมาทั้งหมดนี้ แสดงถึงผลการปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา ซึ่งส่งผลทำให้การปฏิบัติงานมีประสิทธิภาพ และมีส่วนที่ทำให้เชื่อได้ว่าหลักพุทธธรรมมีบทบาทและอิทธิพลในการช่วยส่งเสริมการปฏิบัติงานของระบบราชการ กล่าวคือ เป็นพื้นฐานทางจิตใจและเป็นส่วนหนึ่งแห่งประเพณีและบทลงโทษของสังคม อันจะนำไปสู่การใช้อำนาจหน้าที่โดยชอบธรรม เข้าลักษณะที่ว่าโลกก็ไม่ชั่วธรรมก็ไม่เสีย นักบริหารปฏิบัติงานโดยเห็นแก่คุณภาพชีวิตที่ดีของประชาชน ซึ่งจะก่อให้เกิดความสุขที่ยั่งยืนต่อประชาชนสืบไป